

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2017 metai

1

LI

Vilnius 2017

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2017

1

Vilnius 2017

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2017

1

Vilnius 2017

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznaneje

Zigmantas KIAUPA

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Joachim TAUBER

Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

VASILIJUS S A F R O N O V A S

**DIDŽIOJO KARO SUREIKŠMINIMO RYTŲ PRŪSIJOJE IR
KLAIPĖDOS KRAŠTE PRIELAI DOS:
NUOSTOLIŲ KOMPENSAVIMO KLAUSIMAS***

ANOTACIJA Imperijų žlugimą paprastai suvokiame kaip esminį postūmį buvusių „pavergtųjų tautų“ valstybėms susikurti Vidurio Rytų Europoje. Klausimas, kaip buvę imperijų pavaldiniai šiame kontekste transformavosi į nacionalinių valstybių piliečius, dažniausiai atskleidžiamas per nacionalinių sąjūdžių puoselėtų idealų įgyvendinimo perspektyvą. Visgi ne visi šie piliečiai buvo vienodai pasirengę atsiveikinti su imperijų palikimu. Ypač jis slėgė tuos, kurie transformaciją paspartinusiais Didžiojo karo metais patyrė fizinių ir / ar materialių nuostolių bei tikėjosi, kad jie bus kompensuoti. Straipsnyje analizuojama, kaip šis klausimas spręstas Klaipėdos krašte – teritorijoje, kurios gyventojai dėl Pirmojo pasaulinio karo rezultatų atsidūrė tarp dviejų valstybių – Lietuvos ir Vokietijos.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Pirmasis pasaulinis karas, karo nuostoliai, nuostolių kompensavimas, sužalotieji kare, netekę maitintojo, poimperinė situacija.

Lietuvos Taryba, 1918 m. paskelbusi ir pradėjusi kurti nacionalinę valstybę, kaip ir iš Tarybos įgaliojimus gavusios Lietuvos vyriausybės, jau pačioje savo veiklos pradžioje susidūrė su problemomis, būdingomis daugeliui vyriausybių, poimperinėje Vidurio Rytų Europoje sudarytų tuoj po Didžiojo karo. Be visų kitų, joms teko spręsti fundamentalų

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos pagal mokslininkų grupių priemonę (sutarties Nr. MIP-021/2015) finansuojamą Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto projektą „Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsių lyginamoji analizė (iki 1939 metų)“. Plačiau apie projektą žr.: V. S a f r o n o v a s, Pirmojo pasaulinio karo atminimas Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje: naujų tyrimų pradžia, *Lituanistica*, t. 61, 2015, nr. 3(101), p. 149–159.

klausimą, kokių mastu naujoji vyriausybė, save dažniausiai priešpriešindavusi senajam režimui, perima pastarojo orientacijas ir jo prisiimtus įsipareigojimus. Vienoks ar kitoks to klausimo sprendimas kiekvienoje šalyje, taip pat ir Lietuvoje, buvo aktualus daugybei žmonių, mat reikalas buvo kompleksinis. Revoliucijų sužlugdytose imperijose atsirado milijonai kelerius metus nežinia už ką kovojusių buvusių karių ir niekam nebereikalingų suluošintųjų, kurie dabar turėjo patys pasirūpinti savo likimu. Kilo klausimas, ką daryti su karo metais nustumtu ūkiu: kas turi kompensuoti rekvizicijas ir kitus gyventojų patirtus karo nuostolius. Nebūta vienareikšmės nuostatos, ar naujieji režimai turi toliau vykdyti socialinius įsipareigojimus, kuriuos buvo prisiėmę senieji režimai, o tai apėmė ir kompensacijų nukentėjusiesiems kare klausimą. Padėtį dar labiau komplikavo faktas, kad nacionalinės valstybės paskelbimas savaime dar nekeitė juridinės situacijos, mat visos įstatyminės bazės nebuvo galima pakeisti „per naktį“. Tad daugelis imperijų įstatymų liko galioti, formuodami atitinkamus gyventojų lūkesčius.

Lietuvos padėtį, lyginant su Latvija, Estija ar Suomija, šiuo požiūriu papildomai sunkino tai, kad jos vyriausybės (panašiai kaip Lenkijos) „paveldėjo“ kelių buvusių imperijų teritorijas. Erdvė, kurios pavertimą Lietuvos valstybe projektavo šalies politinis elitas, apėmė ne tik Rusijos, bet ir Vokietijos imperijos buvusias žemes. Taigi Lietuvos valdžiai minėtoji imperinio „palikimo“ įveikos problema buvo dar aktualesnė, mat nustatyti vienokį ar kitokį santykį jai reikėjo su skirtingu dviejų buvusių imperijų „palikimu“.

Nors akivaizdu, kad pats santykio su šiuo „palikimu“ klausimo fundamentalumas patvirtina būtinybę skirti jam daugiau dėmesio nei iki šiol, Lietuvos istoriografijoje šis klausimas, kaip ir Pirmojo pasaulinio karo socialinis bei mentalinis poveikis apskritai, kol kas tyrinėtas tik fragmentiškai. Išskyrus Aušros Jurevičiūtės darbus¹, kuriuose iš dalies aptariami suluošintųjų Didžiajame kare ir karo veteranų saviorganizacijos procesai Lietuvoje, gilesnių tyrimų šia tematika stokojama. Suprantama, tai liudija, kad minėtas klausimas iki šiol nebuvo analizuotas ir vertinant dviejų imperijų „palikimo“ faktą, t. y. tiriant situaciją ne tik „Kauno Lietuvoje“, bet ir Klaipėdos krašte². Būtent pastarąją pažinimo spragą siekiama bent iš dalies užpildyti šiuo straipsniu, kurio imtis skatino noras išsiaiškinti, kaip santykio su imperiniu „palikimu“, susijusiu su minėtais Didžiojo karo poveikio aspektais, klausimas spręstas teritorijoje, Lietuvos dalimi tapusioje 1923 m. Atskleidus tokį klausimą ne tik bus lengviau suprasti padėtį Lietuvoje, bet ir Lietuvos vyriausybės politikos Klaipėdos krašte sėkmes bei nesėkmes.

¹ A. Jurevičiūtė, Kariuomenės pirmųjų sąjungos įkūrimas ir veikla 1937–1940 metais, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 19, 2007, p. 80–99; A. Jurevičiūtė, Karo invalidų organizacijos Lietuvoje 1923–1940 m., *Kauno istorijos metraštis*, t. VIII, 2007, p. 7–54; A. Jurevičiūtė, *Buvusių karių organizacijos ir jų vaidmuo Lietuvos vidaus politikoje 1923–1940 m. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2009.

² Autoriai, tyrę Klaipėdos krašto integravimą į Lietuvą bei Lietuvos ir Vokietijos santykius dėl Klaipėdos, iki šiol šio klausimo irgi nelietė.

Konkrečiai šiame tekste nagrinėjamas vienas santykio su imperiniu „palikimu“ aspektas – kompensavimo kare patyrusiesiems nuostolių klausimas ir jo sprendimo priemonės, taikytos tarpukariu. Šį klausimą traktuojame poimperinės teritorijos valdžios institucijų ir pilietybę dėl imperijų žlugimo pakeisti turėjusių gyventojų santykių kontekste, suvokdami, kad šių santykių turinys iš esmės prisidėjo ir prie paties Didžiojo karo sureikšminimo konkrečioje visuomenės dalyje. Šiuo atveju vadovaujamės prielaida, kad patyrusieji nuostolių kare tikisi jų kompensavimo, o kai šie lūkesčiai nepateisinami, jie yra priversti vis naujai prisiminti tas patirtis, dėl kurių minėtų nuostolių atsirado.

Pirmoje straipsnio dalyje aiškinamasi problemos mastai, t. y. parodoma, kokiai gyventojų daliai ji buvo aktuali. Antroje ir trečioje dalyse nagrinėjami valdžios institucijų bandymai tą problemą suvaldyti, atskiriant laikotarpius iki ir po 1920 m. sausio mėn., kai Klaipėdos kraštas, vykdamas Versalio taikos sąlygas, buvo atskirtas nuo Vokietijos. Problematika, nagrinėjama šiame straipsnyje, neišvengiamai skatina didelį dėmesį skirti Rytų Prūsijai, kurios dalimi Klaipėdos kraštas buvo iki 1920 m., ir su kuria, kaip rodo jau atlikti tyrimai³, palaikyti įvairiopi ryšiai ir po atskyrimo nuo Vokietijos. Nagrinėjant būtent Rytų Prūsijos, o ne vien Lietuvos problematiką, atsiskleidžia, kuo ypatingas buvo Klaipėdos kraštas ir jo gyventojų lūkesčiai Lietuvos kontekste. Įvertinant tik šį kontekstą, buvo įmanoma įgyvendinti tyrimo, pristatomo šiame straipsnyje, uždavinius, t. y. nustatyti problemos poveikio mastą ir išsiaiškinti, kaip keičiantis režimams klostėsi karo nuostolių kompensavimas Klaipėdos krašte.

Reikia pridurti, kad aspektais, kuriuos nagrinėjome, ne tik Lietuvos, bet ir Rytų Prūsijos regionas tyrimo apimtyje atsiduria pirmą kartą. Istoriografijoje yra analizuoti karo veiksmai šiame regione⁴, Rusijos kariuomenės elgesys su civiliais gyventojais

³Plg., pvz., V. S a f r o n o v a s, *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 20)*, Wiesbaden, 2015, ypač p. 43–57.

⁴Detaliausia karo veiksnių charakteristika tebėra Reicho archyvo tarpukariu pradėta rengti daugiatomė publikacija *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*. Karo veiksmai Rytų Prūsijoje pateikiami jos 2, 5, 6 ir 7 tomuose (1925, 1929, 1931). „Valdiškos“ karo istorijos kritinę analizę yra atlikęs M. P ö h l m a n n, *Kriegsgeschichte und Geschichtspolitik: Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärgeschichtsschreibung 1914–1956 (Krieg in der Geschichte, Bd. 12)*, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2002. Iš naujesnių karo veiksmus aptariančių darbų verta paminėti šiuos: W. B. Ł a c h, *Działania militarne w Prusach Wschodnich w czasie I wojny światowej, Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, Dąbrówno, 2010, s. 217–251; G. P. G r o ß, *Im Schatten des Westens. Die deutsche Kriegführung an der Ostfront bis Ende 1915 ir B. K h a v k i n*, *Russland gegen Deutschland. Die Ostfront des Ersten Weltkrieges in den Jahren 1914 bis 1915, Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung (Zeitalter der Weltkriege, Bd. 1)*, hg. G. P. Groß, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2006, S. 49–64, 65–85; L. O b e r d ö r f e r, *Kriegsschauplatz Ostpreußen: Planungen, Strategien und Annahmen der europäischen Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg, Beiträge zur Militärgeschichte des Preussenslandes von der Ordenszeit bis zum Zeitalter der Weltkriege (Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 25)*, hg. B. Jähnig, Marburg, 2010, S. 233–332.

jais⁵, taip pat kiti Didžiojo karo poveikio šiam regionui aspektai, kaip antai Rytų Prūsijos atstatymas, jos ūkio atkūrimas po Pirmojo pasaulinio karo, specifinės rytprūsiškos tapybės formavimasis tarpukariu⁶ ir pan. Darbai, kuriuose mums rūpimi klausimai buvo nagrinėjami visos Vokietijos mastu⁷, čia taip pat gali pagelbėti tik iš dalies, mat juose nėra reflektuojama Rytų Prūsijos specifika (ją visų pirma lėmė faktas, kad, kartu su Elzasu-Lotaringija, kuri nuo Vokietijos po karo buvo atskirta, Rytų Prūsija buvo viena iš dviejų Vokietijos teritorijų, karo metais tiesiogiai patyrusių „priešo“ karinę invaziją, tad ir su karu susiję nuostoliai čia buvo didesni). Tokiu būdu aspektai, aktualūs mūsų analizei, arba nėra tyrinėti visai, arba buvo atskleisti tyrimuose, kurie šiandien, deja, nėra prieinami⁸.

⁵ Svarbiu išsamiausiai šią temą atskleidžiančiu darbu, taip pat dėl Antrojo pasaulinio karo pabaigoje dingusių šaltinių, kuriais naudojosi autorius, lieka F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen 1914/15*, Königsberg, 1931. Iš naujesnių tyrimų plg. S. T i e p o l a t o, La deportazione di civili prussiani in Russia (1914–1920), *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra. Deportati, profughi, internati (Biblioteca di storia contemporanea, 19)*, a cura di B. Bianchi, Milano, 2006, p. 107–125; W. B. L a c h, Spoleczeństwo Prus Wschodnich wobec agresji rosyjskiej, *Wielka Wojna poza linią frontu*, red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok, 2013, s. 31–44; A. W a t s o n, “Unheard-of Brutality”: Russian Atrocities against Civilians in East Prussia, 1914–1915, *The Journal of Modern History*, vol. 86, no. 4, 2014, p. 780–825.

⁶ R. T r a b a, Kriegssyndrom in Ostpreußen. Ein Beitrag zum kollektiven Bewußtsein der Weimarer Zeit, *Kriegerlebnis und Legendenbildung. Das Bild des „modernen“ Krieges in Literatur, Theater, Photographie und Film (Krieg und Literatur, III/1997–IV/1998)*, Bd. 1: *Vor dem Ersten Weltkrieg; der Erste Weltkrieg*, hg. Th. F. Schneider, Osnabrück, 1999, S. 399–412 (išplėta knygoje R. T r a b a, *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Olsztyn, 2006); J. S a l m, *Odbudowa miast wschodniopruskich po I wojnie światowej: zagadnienia architektoniczno-urbanistyczne*, Olsztyn, 2006 (straipsnyje cituojamas vėliau išleistas, todėl aktualesnis šio darbo vertimas į vokiečių k.: J. S a l m, *Ostpreußische Städte im Ersten Weltkrieg. Wiederaufbau und Neuerfindung (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 46)*, München, 2012).

⁷ Išvardysiu tik svarbesnius darbus: J. M. D i e h l, The Organization of German Veterans, 1917–1919, *Archiv für Sozialgeschichte*, 1971, Bd. 11, S. 141–184; R. W. W h a l e n, *Bitter Wounds. German Victims of the Great War, 1914–1939*, Ithaca, NY and London, 1984; J. M. D i e h l, Victors or Victims? Disabled Veterans in the Third Reich, *The Journal of Modern History*, 1987, vol. 59, no. 4, p. 705–736; E. F r i e, Vorbild oder Spiegelbild? Kriegsbeschädigtenfürsorge in Deutschland 1914–1919, *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*, im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes hg. W. Michalka, Weyarn, 1997, S. 563–580; Ch. B e i l, Zwischen Hoffnung und Verbitterung. Selbstbild und Erfahrungen von Kriegsbeschädigten in den ersten Jahren der Weimarer Republik, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1998, Jg. 46, Hf. 2, S. 139–157; D. C o h e n, *The War Come Home: Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1939*, Berkeley, CA, 2001; P. P i r o n t i, *Kriegsopfer und Staat. Sozialpolitik für Invaliden, Witwen und Waisen des Ersten Weltkriegs in Deutschland und Italien (1914–1924) (Italien in der Moderne, Bd. 22)*, Köln, Weimar, Wien, 2015.

⁸ Turimos omeny kai kurios XX a. trečiajame dešimtmetyje apgintos disertacijos, skirtos karo nuostolių kompensavimo Rytų Prūsijoje bei provincijos ūkio atkūrimo po Pirmojo pasaulinio karo klausimams: A. H e i n r i c h, *Die wirtschaftliche Organisation des Wiederaufbaus der Provinz Ostpreussen*, Diss., Königsberg, 1922; S. H i l d e g a r d, *Kriegsschäden und Kriegsschädenvergütung in einem ostpreussischen Landkreis*, Diss., Jena, 1924. Savo darbe jas mini J.-E. K ü n z e l, *Der Wiederaufbau Ostpreussens (1915–1924) als Aufgabe der Wirtschafts- und Finanzpolitik*, Diss., Jena, 1945, tačiau jokiose autoriui žinomose bibliotekose du minėtieji darbai nebėra prieinami.

Problemos mastas: Didžiojo karo nuostoliai Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte

Norint nustatyti, kokių konkrečiai karo nuostolių kompensavimo tikėjosi Klaipėdos krašto gyventojai ir kokiai jų daliai buvo būdingi tokie lūkesčiai, būtina detaliau žvilgtelėti į tuos Didžiojo karo reiškinius, kurie formavo Rytų Prūsijos (kurios dalimi tuo metu buvo Klaipėdos kraštas) gyventojų karo patirtis.

Apie karo veiksmus pasakojančiuose naratyvuose Rytų Prūsija dar iki šiol paprastai atsiduria dėl dviejų pagrindinių priežasčių: vaidmens, kurį šioje teritorijoje atliko Rusijos pajėgos, pirmąjį karo mėnesį neleisdamos Vokietijai sutelkti visų pastangų Prancūzijos puolimui, ir pirmosios reikšmingos bei propagandos itin išpūstos Vokietijos kariuomenės „pergalės prie Tanenbergo“ (lygintos netgi su Kanų mūšiu⁹) – net jei pripažinsime, kad labiau taktinės, nei strateginės. Už šios „fasadinės“ pusės slypi aktyvūs karo veiksmai, Rytų Prūsijoje vykę pirmąjį karo pusmetį iki 1915 m. kovo mėn. Literatūroje jie neblogai nušviesti, todėl plačiau prie jų neapsistosime. Svarbu tai, kad kelių įsiveržimų 1914–1915 m. metu Rusijos pajėgos buvo užėmusios apie ¾ provincijos teritorijos, bet 1915 m. pavasarį Vokietijos kariuomenė galutinai atstūmė Rusijos pajėgas nuo Rytų Prūsijos sienos. Palyginti su milijonus aukų nusinešusiais Vakarų fronto mūšiais, pusmetį Rytų Prūsijoje judėjusio Rytų fronto žmogiškieji nuostoliai nebuvo dideli¹⁰. Pirmasis karo pusmetis nepavertė jos ir tokia dykra, kokiomis vėliau tapo kai kurie Vakarų fronto ruožai. Nepaisant to, karo poveikis ir jo mastas čia toli gražu nebuvo vertinami nuosaikiai.

Visų pirma žmogiškųjų nuostolių iš Vokietijos, taigi ir iš Rytprusių, pareikalavo visas ketverių metų karo periodas, per kurį šalis susidūrė su iki tol neregėtu kare suluošintųjų ir netekusių maitintojo (žuvusių karių artimųjų) skaičiumi. Kiek konkrečiai tokių gyventojų buvo būsimejame Klaipėdos krašte, šaltiniuose duomenų nėra. Visgi tai galima pabandyti nustatyti gretinant Vokietijos, Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašto duomenis ir išvedant proporcijas. Pradėti reiktų nuo bendrų karinės mobilizacijos mastų.

Pagal Vokietijos įstatymus karinę tarnybą tinkamais eiti buvo laikomi sveiki 17–45 metų vyrai, kurie stoji savanoriais ir buvo mobilizuojami į kariuomenės ar landšturmo dalinius. Konkretaus atsakymo į klausimą, kiek Rytų Prūsijos gyventojų dalyvavo kare, šaltiniuose nepavyko rasti. Visgi skaičiuodami pagal Vokietijos vidurkį, kur į kariuomenę buvo paimta apie 81 proc. visų karo tarnybai tinkamų vyrų¹¹, ir neatsižvelgdami į jokus

⁹Plg. K. Strecker, *Von Hannibal zu Hindenburg. Studien über Hindenburgs Strategie und ihre Vorläufer*, Berlin, 1915; H. von François, *Tannenberg. Das Cannae des Weltkrieges in Wort und Bild*, Berlin, 1926; dar žr. krašto hauptmano Paulio Blunko pratarimą F. Gausės knygai: F. Gause, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 3.

¹⁰Plg. M. Dehnen, *Die Kriegsgräber in Ostpreussen von 1914/15 (Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr., XXVII)*, Würzburg, 1966, S. 11.

¹¹R. Overmans, *Kriegsverluste, Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, hg. G. Hirschfeld, G. Krumeich, I. Renz in Verbindung mit M. Pöhlmann, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2009, S. 664.

kitus papildomus faktorius (pvz., didelę prieškarinę emigraciją iš šios provincijos), gautume, kad Rytų Prūsijoje per ketverius karo metus kariuomenėn galėjo būti mobilizuota apie 435 tūkst.¹² (arba 43,4 proc.) visų provincijos vyrų.

Kokia karių dalis žuvo kare, irgi galime apskaičiuoti pagal Rytų Prūsijai tenkančią proporciją. Vertinant oficialius Vokietijos žmogiškuosius karo nuostolius, šiandien vis dar remiamasi 1934 m. Karo sanitarijos inspekcijos parengta publikacija¹³, sudaryta pagal oficialius karo nuostolių duomenis, tikslintus dar 15 metų po karo. Bendras žuvusių Vokietijos karių skaičius – 2,037 mln. – buvo pateiktas prie vadinamajame „Sanitarijos pranešime“ įvardytų žuvusiųjų pridėdant 100 tūkst. dingusių be žinios karių, duomenų apie kuriuos nebuvo rasta. Žuvusių karių iš Rytų Prūsijos skaičių statistiškai įmanoma apskaičiuoti trimis būdais. Pirmas – atimant 3,18 proc. (tiek pagal 1910 m. surašymą Rytų Prūsijoje gyveno Vokietijos gyventojų) nuo bendro Vokietijos kareivių aukų skaičiaus; gauname 65 tūkst. Antras, išvedant iš nustatyto apytikslio karių, tarnavusių kariuomenėje, kilusių iš Rytų Prūsijos, skaičiaus Vokietijos karių mirtingumo rodiklį (15,15 proc.); gauname panašų skaičių – 66 tūkst. Trečias, regis, patikimiausias – lyginant nuostolius atitinkamose vyrų amžiaus grupėse 1910 ir 1925 m. surašymų duomenimis Rytų Prūsijoje¹⁴; gauname 93 tūkst. karių. Prie pastarojo skaičiaus būtina pridėti civilius, mirusius

¹² Andreasas Kossertas (*Ostpreußen: Geschichte und Mythos*, München, 2008, S. 204) nurodo 600 tūkst. vyrų skaičių, bet jis neatrodo paremtas kokiais nors šaltiniais. Mano skaičiavimas pagrįstas prielaida, kad į tarnybą potencialiai galėjo būti paimti 17–45 metų vyrai, kurių gimimo intervalas 1914 m. siekė 1869–1897 m., o 1918 m. – 1873–1901 m. Per 1910 m. surašymą tai yra vyrai, kuriems tuo metu buvo 9–41 metai. 1910 m. surašymas 11–40 metų amžiaus grupėse Rytų Prūsijoje (1910 m. ribose) fiksuoja 489480 vyriškos lyties gyventojų. Treji trūkstami metai iš 5–10 ir 41–50 metų amžiaus grupių gaunami dalijant bendrą šios grupės vyrų skaičių iš 5 ar 10 arba atitinkamai dalijant iš 5 ar 10 ir dauginant iš 2 (5–10 metų grupėje), tokiu būdu statistiškai prisideda iš 5–10 metų amžiaus grupės 38094 gyventojai, o iš 41–50 metų amžiaus grupės – 9959 gyventojai (surašymo informacija pagal A. H e s s e, *Die Bevölkerung von Ostpreußen*, Jena, 1916, S. 14–15). Iš viso gauname apytikslį 537533 Rytų Prūsijos vyrų, kuriems 1910 m. buvo 9–41 metai, skaičių. Tai sudarė 53,57 proc. visų to meto provincijos vyrų. Skaičiuojant pagal Vokietijos vidurkį, kur į kariuomenę buvo paimta apie 81 proc. visų karo tarnybai tinkamų vyrų, gauname, kad Rytų Prūsijoje galėjo būti paimta tarnybon: $537533/100 \times 81 = 435402$ vyrai.

¹³ *Sanitätsbericht über das Deutsche Heer (Deutsches Feld- und Besatzungsheer) im Weltkriege 1914/1918*, bearb. in der Heeres-Sanitätsinspektion des Reichskriegsministeriums, Bd. 3: *Die Krankenbewegung bei dem Deutschen Feld- und Besatzungsheer im Weltkriege 1914/1918*, Berlin, 1934, S. 12. Plg. Б. Урланис, *Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование)*, Москва, 1960, с. 161–162; R. W. W h a l e n, min. veik., p. 39–40; R. O v e r m a n s, min. veik., p. 665. Oficialūs žuvusiųjų kare sąrašai ir su jais susijusi dokumentacija, po karo kaupta *Zentralnachweisstelle für Kriegerverluste* įstaigoje, buvo sunaikinti per Antrojo pasaulinio karo bombardavimus.

¹⁴ Skaičiuota remiantis prielaida, kad potencialiai galėjo būti paimti į tarnybą 17–45 metų vyrai, kurių gimimo intervalas 1914 m. buvo 1869–1897 m., o 1918 m. – 1873–1901 m. Per 1925 m. surašymą tai yra vyrai, kuriems tuo metu buvo 24–56 metai. 1925 m. surašymas 26–55 metų amžiaus grupėse Rytų Prūsijoje fiksuoja 369055 vyriškos lyties gyventojus. Treji trūkstami metai iš 20–25 ir 56–60 metų amžiaus grupių gaunami

daugiausia nuo bado ir kt. veiksnių, kurių visoje Vokietijoje per karą skaičiuojama apie 700 tūkst.¹⁵ Rytų Prūsijos „proporciją“ šiuo atveju sudarė apie 22 tūkst. civilių aukų. Į šį skaičių įtrauktini ir 1,5 tūkst. žuvusiųjų nuo Rusijos kariuomenės savivalės, apie kuriuos turima tikslių duomenų¹⁶. Tad reikėtų kalbėti apie maždaug 115 tūkst. žuvusių Didžiojo karo karių ir civilių aukų, priskirtinų Rytų Prūsijai, kurie sudarė apie 5,6 proc. šios provincijos gyventojų, skaičiuojant pagal 1910 m. surašymo duomenis.

Nagrinėjant mūsų klausimą svarbu, kad už kiekvieno žuvusiojo slypi artimieji: tėvai, sutuoktiniai, sūnūs ir dukterys, netekę kare savo sūnų, antrųjų pusių ir tėvų. Pagal tuometinius Vokietijos įstatymus kompensacijos priklausė našlėms ir našlaičiams, kurių skaičių nustatyti gali padėti 1923 m. duomenys: nors karo aukų skaičius tuo metu dar buvo tikslinamas, Vokietijos darbo ministerija tąsyk paskaičiavo, kad žuvusieji kare visoje šalyje paliko apie 533 tūkst. našlių ir dar apie 1,192 mln. našlaičių¹⁷. Šiuos skaičius proporcingai taikydami Rytų Prūsijai (3,62 proc. pagal 1925 m. duomenis), gautume apie 19 tūkst. našlių ir apie 43 tūkst. našlaičių¹⁸. Žinybiniai 1924 m. duomenys šį skaičiavimą koreguoja tik nežymiai¹⁹. Prie šio skaičiaus reikia pridėti tėvus, netekusius kare savo vaikų, tačiau jokio konkretnesnio atskaitos taško tokios gyventojų kategorijos dydžiui nustatyti neturime.

Kompensacijos pagal Vokietijos imperijos įstatymus priklausė ir patyrusiems „tarnybinių sužalojimų“ karinės tarnybos metu, t. y. grįžusiems į namus po demobilizacijos su didesniais ar mažesniais ilgalaikiais kūno sužeidimais. Skaičiuojant Rytpūsiams tenkančią proporcinę dalį nuo visos Vokietijos duomenų²⁰, šios grupės dydis galėjo siekti

dalijant bendrą šios grupės vyrų skaičių iš 5 arba atitinkamai dalijant iš 5 ir dauginant iš 2 (20–25 metų grupėje), tokiu būdu statistiškai iš 20–25 metų amžiaus grupės prisideda 39683 gyventojai, o iš 56–60 metų amžiaus grupės – 8602 gyventojai (surašymo informacija pagal R. L a w i n, *Die Bevölkerung von Ostpreußen*, Königsberg, 1930, S. 26). Iš viso gauname apytikslį 417340 Rytų Prūsijos vyrų, kuriems 1925 m. buvo 24–56 metai, skaičių. Tai sudarė 38,35 proc. visų to meto provincijos vyrų. Vertinant šį skaičių, reikia atsižvelgti į sienų kintamumą 1920 m., dėl kurio Rytų Prūsijos gyventojų skaičius pakito (prisideda 4,3 proc. gyventojų pagal R. L a w i n, min. veik., p. 2). Galimas nuostolių skaičiavimas tokiu būdu toks: 435402-338045 [skaičius, gaunamas 81 proc. atskaičiavus nuo 417340] = 97357-4,3 proc. = 93171.

¹⁵ Plg. R. O v e r m a n s, min. veik., p. 665.

¹⁶ F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 229.

¹⁷ R. W. W h a l e n, min. veik., p. 95.

¹⁸ Skaičiuodami pagal 1910 m. proporciją (3,18 proc.), gautume 17 tūkst. našlių ir 38 tūkst. našlaičių.

¹⁹ Rytų Prūsijos Centrinės nukentėjusiųjų kare socialinio aprūpinimo įstaigos (*Hauptfürsorgestelle für Kriegsbeschädigte und Kriegshinterbliebene*) duomenimis, tuo metu provincijoje būta 18 tūkst. našlių, 45 tūkst. našlaičių, netekusių vieno iš tėvų, ir dar 2,3 tūkst. našlaičių, netekusių abiejų tėvų, kuriems pagal Vokietijos įstatymus priklausė išmokos (*Ostpreußisches Mitteilungs-Blatt*, 1924, Nr. 1, S. 5).

²⁰ Per karą buvo sužeista apie 5,687 mln. Vokietijos karių (*Sanitätsbericht über das Deutsche Heer im Weltkrieg...*, Bd. 3, S. 19), iš jų apie 2,7 mln. grįžo į namus po demobilizacijos su didesniais ar mažesniais ilgalaikiais kūno sužeidimais (R. W. W h a l e n, min. veik., p. 95). Rytų Prūsijai tenkanti dalis šiuo atveju skaičiuota pagal 1910 m. surašymo duomenimis fiksuotą šios provincijos proporciją (3,18 proc.). Skaičiuodami pagal 1925 m. proporciją (3,62 proc.), gauname 98 tūkst.

86 tūkst. gyventojų. Taigi vien sudėję suluošintuosius karinėje tarnyboje, našles ir našlaičius, 1925 m. gautume 160 tūkst. Rytų Prūsijos gyventojų²¹, kurie pagal tuometinius Vokietijos įstatymus galėjo tikėtis kompensacijų.

Tačiau šios Prūsijos provincijos gyventojų su karu susijusios patirtys, žinoma, napsiribojo vien tarnyba kariuomenėje ir rūpesčiu dėl kare tarnaujančių artimųjų. Didysis karas šioje Europos dalyje, kaip ir kitur žemyne, pasireiškė masiniais priverstiniais gyventojų per(si)kėlimais, dėl kurių Rytų Prūsijoje karo metais susidarė trys skirtingos karo nuostolių patyrusių gyventojų kategorijos:

1. Trumpalaikiai civiliai pabėgėliai, dažniausiai palikdavę savo nuolatinės gyvenamąsias vietas karo veiksmų jose metu, slapstydami „šiauduose“ arba apylinkių miškuose²².
2. Ilgalaikiai pabėgėliai, kurių pagrindinė traukimosi iš savo nuolatinių gyvenamųjų vietų priežastis, kaip kadaise konstatavo Fritzas Gause, buvo karo psichozė, sukelta gandų apie Rusijos kariuomenės elgesį²³. Šių pabėgėlių, besitraukusių netgi iš tų sričių, į kurias Rusijos kariuomenė niekuomet neįžengė²⁴, būta dviejų bangų – pirmosios stichinės, vykusios 1914 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn., ir antrosios organizuotos, prasidėjusios 1914 m. spalį. Dalis tokių pabėgėlių tiesiog persikėlė toliau nuo fronto į kitas Rytų Prūsijos vietas, tačiau labai daug jų jau su pirmąja banga atsidūrė Vakarų Prūsijoje, Pomeranijoje, Brandenburge ar tiesiog ten, kur turėjo giminių ar pažįstamų. Šiaurės Vokietijos miestuose – apgyvendinti centralizuotai ar susiradę prieglobstį patys – atsidūrė ir dauguma antrosios bangos pabėgėlių, dalis kurių evakavosi ne pirmą kartą, kadangi rugsėjo mėn. jau spėjo grįžti į savo namus nuimti derliaus²⁵.
3. Civiliai tremtiniai, 1914–1915 m. deportuoti iš Rytų Prūsijos pasienio teritorijų į Rusijos gilumą (prie Volgos ir į Sibirą, iki pat Amūro srities) esą dėl įtarimų šnipinėjimu. Kone pusę ištremtųjų sudarė moterys ir vaikai, šlubi ir akli. Dauguma jų buvo internuoti miestuose ir kaimuose kaip civiliai kaliniai, dalis pateko į karo belaisvių stovyklas²⁶.

²¹ Skaičiuodami pagal 1910 m. duomenis (su Klaipėdos kraštu), gautume 141 tūkst.

²² Plg. *Ostpreußen, seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft* (Kriegs-Veröffentlichungen des Deutschen Bundes Heimatschutz), Hf. 2: *Vortrag des Oberpräsidenten der Provinz Ostpreußen, Herrn von Batocki-Bledau, gehalten in Berlin am 16. März 1915*, München, [1915], S. 13.

²³ F. Gause, *Ost- und Westpreußen während des Krieges, Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, Königsberg, 1931, S. 644.

²⁴ Plg. *Ostpreußen, seine Vergangenheit...*, S. 13.

²⁵ Plg. A. von Batocki, Vorwort, *Ostpreußische Kriegshefte*, 1915, Hf. 1, S. 7.

²⁶ F. Gause, *Ost- und Westpreußen während des Krieges...*, S. 654–655; F. Gause, *Geschichte des Preußenlandes*, 3. Aufl., Leer, 1986, S. 78.

Kiek gyventojų patyrė priverstinius per(si)kėlimus? Mažiausiai neaiškumų yra nustatant trečiosios kategorijos dydį. Bendras ištremtųjų į Rusiją skaičius, pagrįstas įvairiais amžininkų skaičiavimais ir skirtingu metu disponuotais duomenimis, svyravo tarp 10,7–14,8 tūkst. (tiek valdžios institucijos 1919 m., tiek F. Gause 1931 m., nors rėmėsi kiek skirtingais duomenimis, kaip galutinį nurodė 13,6 tūkst. skaičių)²⁷. Ne visi ištremtieji po karo grįžo namo. 1918 m. kovą sudarant taikos sutartį tarp bolševikų vyriausybės ir vadinamosios Trilypės sąjungos valstybių Brest-Litovske (dab. Brestas), sutarties Priede (17–22 str.) buvo aptartos karo belaisvių ir civilių kalinių repatriacijos sąlygos, pagal kurias visiems civiliams turėjo būti tučiuojau sudarytos sąlygos grįžti į tėvynę, netgi numatant jiems kompensacijas už patirtą žalą. 1919 m. gegužę buvo paskelbti oficialūs duomenys, esą iš tremties į Rytų Prūsiją iki to laiko grįžo 8274 asmenys, 1440 buvo identifikuoti kaip mirę, dar apie 3855 trūko žinių²⁸. Nors repatriacija tęsėsi ir vėliau, bendras sugrįžusiųjų iš tremties skaičius vargu ar galėjo viršyti 10 tūkst.

Pirmosios kategorijos – trumpalaikių pabėgėlių – skaičiaus nustatyti neįmanoma, kadangi valdžia su šia gyventojų grupe kaip tokia neturėjo reikalų, tad jos dydis nebuvo skaičiuojamas. Daugiausia neaiškumų kyla dėl ilgalaikių pabėgėlių. 1915 m. antroje pusėje Rytų Prūsijos oberprezidento institucija paskelbė pirmuosius bandymus įvertinti Rusijos įsiveržimų padarinius. Buvo tvirtinama, kad 400 tūkst. žmonių „turėjo nedelsdami apleisti savo gimtinę“, o „ilgesniam ar trumpesniam laikui per kelis mėnesius pabėgėliais tapo 870 tūkst. žmonių“²⁹. Nors formuluotė neaiški, manytina, kad antruoju skaičiumi bandyta įvertinti abiejų gyventojų pasitraukimo bangų padarinius. Šis skaičius (dar vertintas „daugiau kaip 800 tūkst.“) figūravo ir vėlesniuose oficialiuose vertinimuose, skaičiuojant, kad antrąją pabėgėlių bangą sudarė 500 tūkst.³⁰ Tyrinėtojai šio skaičiaus vėliau nesiėmė tikslinti: pvz., Andreasas Kossertas nurodo, kad pabėgėliais nuo 1914 m. vasaros tapo 0,5 mln. rytpūsiečių, nors kitoje knygoje vien Alenšteino (dab. Olštynas)

²⁷ A. B r a c k m a n n, Der erste Einfall der Russen in Ostpreußen, *Ostpreußische Kriegshefte*, 1915, Hf. 1, S. 28–29; *Denkschrift über die Beseitigung der Kriegsschäden in den vom feindlichen Einfall berührten Landesteilen*, [Berlin, 1916], S. 87; K. O. L e i p a c h e r, *Die Russenflut in Ostpreußen. Nach amtlichen Berichten, zuverlässigen Schilderungen und eigenem Erleben (In den Gluten des Weltbrandes, Bd. II)*, 2. Hälfte: *Schicksal und Anteil*, 2. Aufl., Leipzig, Würzburg, 1918, S. 198; 3855 verschleppte Ostpreußen verschollen, *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 05 16, Nr. 228 (oficialus „valdžios pranešimo skaičius“ 13569); F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 246, 359 (F. Gausės skaičius 13566).

²⁸ 3855 verschleppte Ostpreußen verschollen, *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 05 16, Nr. 228.

²⁹ A. B r a c k m a n n, Der erste Einfall der Russen in Ostpreußen, *Ostpreußische Kriegshefte*, 1915, Hf. 1, S. 25–26, 28–29.

³⁰ Plg. *Denkschrift über die Beseitigung der Kriegsschäden...*, S. 87, kur šis skaičius detalizuojamas apygardomis. Pažymėtina, kad Karaliaučiaus ir Alenšteino apygardos pateikė tik apytikslius skaičius (atitinkamai 189,4 ir 357 tūkst.), kitaip nei Gumbinės apygarda, fiksavusi 320352 pabėgėlius. Dar žr.: *Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle, verwaltungstechnische und baukünstlerische Leistung*, hg. E. Göttgen u.a., Königsberg, 1928, S. xii, 8, 120, 130.

apygardos pabėgėlių skaičių vertina 320 tūkst., o paskutiniame tekste irgi pritaria skaičiui „iki 800 tūkst.“³¹ Tokiam skaičiui pritaria ir Robertas Traba³². Išsamiausiai šį klausimą kadaise analizavęs F. Gause pirmosios pabėgėlių bangos masto nenurodė (to padaryti neįmanoma, kadangi bėgimas buvo stichinis, centrinės valdžios lygmeniu nereguliuojamas, valdyti jį imtasi pavėluotai ir tik vietinių valdžios organų įvairiose Vokietijos vietovėse). Tačiau, jo teigimu, vien į Karaliaučių (dab. Kaliningradas) 1914 m. rugpjūčio pabaigoje atvyko apie 50 tūkst. pabėgėlių, dalį kurių tuoj pat pradėta per marias perkelinėti prie Dancigo (dab. Gdanskas)³³. Iš Dancigo jie buvo paskirstomi toliau: taip 10 tūkst. atsidūrė Pomeranijoje, 22 tūkst. Frankfurto prie Oderio apygardoje, keli tūkstančiai Berlyne ar kitose reicho vietose. Tačiau dauguma šios bangos pabėgėlių, anot jo, toliau atokesnių Rytų Prūsijos vietų nesitraukė³⁴. Antrosios pabėgėlių bangos dydį F. Gause įvertino 350 tūkst. žmonių, iš jų: a) 175 tūkst. buvo organizuotai pergabenti ir laikinai apgyvendinti Šiaurės Vokietijoje³⁵; b) apie 100 tūkst. liko Rusijos pajėgų neužimtoje vakarinėje Rytų Prūsijos dalyje, tačiau per 1914–1915 m. žiemą daugelis jų irgi buvo iškeldinti toliau dėl karinių sumetimų arba būtiniausių produktų jiems aprūpinti stokos; c) apie 30 tūkst. buvo išgabenti vietiniais traukiniais; d) apie 50 tūkst., keliavusių savo lėšomis, apsistojo pas giminaičius ir artimuosius už vyriausybės nustatytos pabėgėlių apgyvendinimo srities ribų, daugiausia Berlyne ir Vestfalijoje³⁶. Šiuos F. Gausės skaičiavimus patvirtina ir kiti šaltiniai: Rytų Prūsijos oberprezidentas Adolfas von Batockis 1915 m. kovo mėn. Berlyne skaitytame pranešime konstatavo, kad už savosios provincijos ribų tuo metu vis dar buvo 300 tūkst. pabėgėlių³⁷. Po kelių mėnesių, 1915 m. birželį, bendras esamų pabėgėlių skaičius buvo vertinamas 350–400 tūkst. Tuo metu jau buvo prasidėjęs jų grįžimo į gimtinę procesas: pabėgėlių komisaro, krašto hauptmano, vertinimu, vien per du 1915 m. mėnesius – balandį ir gegužę – grįžo apie 200 tūkst.³⁸ 1915 m. rudenį grįžimo procesas

³¹ A. Kossert, *Ostpreußen...*, S. 200; A. Kossert, *Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870–1956* (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 12), Wiesbaden, 2001, S. 128; A. Kossert, „Und drescht ihr nur die Reußen“. Der Erste Weltkrieg in Ostpreußen, *Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas* (Osteuropa, 2014, Jg. 64, Hf. 2–4), Berlin, 2014, S. 65.

³² R. T r a b a, *Kriegssyndrom in Ostpreußen...*, S. 401.

³³ F. G a u s e, *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*. Bd. III: *Vom Ersten Weltkrieg bis zum Untergang Königsbergs*, 2. Aufl., Köln, Weimar, Wien, 1996, S. 4.

³⁴ F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 59–60.

³⁵ P l g, *Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle...*, S. 119.

³⁶ F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 69–70; F. G a u s e, *Ost- und Westpreußen während des Krieges...*, S. 651; F. G a u s e, *Geschichte des Preußenlandes...*, S. 78.

³⁷ *Ostpreußen, seine Vergangenheit...*, S. 17.

³⁸ A. B r a c k m a n n, *Königliche und amtliche Kundgebungen zum Wiederaufbau der Provinz, Ostpreußische Kriegshefte*, 1916, Hf. 4, S. 26–27.

daugiausia buvo pasibaigęs, nors pavieniai pabėgėliai grįžo dar visus 1916 metus³⁹. Tiesa, vargu ar visi, pasitraukusieji 1914 m. iš savo namų Rytų Prūsijoje, į juos vėliau grįžo. Manytina, kad valdžios institucijos pirmiausia stengėsi užtikrinti grįžimą tų, kurie buvo išgabenti organizuotai. Tačiau darant prielaidą, kad žmonės iš principo stengiasi atgauti tai, ką prarado, tikėtina, kad į provinciją 1915–1916 m. grįžo didžioji pabėgėlių dalis⁴⁰.

Tad remiantis turimais duomenimis ir apytiksliais pagal juos atliktais skaičiavimais, manytina, jog Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašto visuomenėje tarpukariu būta tokių dėl skirtingų karo patirčių įvairių nuostolių patyrusių gyventojų kategorijų:

	RYTŲ PRŪSIJA		KLAIPĖDOS KRAŠTAS	
	Turimi duomenys, skaičiuojant situaciją 1925 m. (tūkstančiais)	Dalis nuo 1925 m. Rytų Prūsijos gyventojų skaičiaus	Klaipėdos kraštui tenkanti proporcingai apskaičiuotoji dalis (tūkstančiais) – 6,82 proc. pagal 1910 m. duomenis (jeigu nenurodyta kitaip)	Klaipėdos krašto gyventojų dalis pagal 1925 m. surašymo duomenis
Suluošintieji kare	98	4,4 proc.	6	4,2 proc.
Žuvusiųjų kare našlės ir našlaičiai	65,3	3 proc.	4	2,8 proc.
Grįžę iš tremties Rusijoje	10	0,5 proc.	2 (apie 20 proc. Rytų Prūsijos ištremtųjų sudarė būsimojo Klaipėdos krašto gyventojai ⁴¹)	1,4 proc.
Ilgalaikiai pabėgėliai	870	42,1 proc.	59	41,7 proc.
Turintys kitokių karo patirčių (trumpalaikiai pabėgėliai, žuvusiųjų tėvai, patyrę Rusijos okupaciją)	?	?	?	?

Lentelė rodo, kad vien tos gyventojų grupės, kurių dydį galima nustatyti bent apytiksliai, sudėjus jas visas kartu, abiejose teritorijoje sudarė daugmaž vienodą dalį gyventojų:

³⁹ F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 78.

⁴⁰ Vertinant gyventojų nuostolius kai kuriuose Rytų Prūsijos miestuose iškart po karo, daryta prielaida, kad dalis pabėgėlių dar negrįžo. Plg. M. P o h l e, *Wohnungsnot und Wohnungsbau in Ostpreußen (Schriften des Instituts für ostdeutsche Wirtschaft an der Universität Königsberg, Hf. 7)*, Jena, 1919, S. 3.

⁴¹ Plg. F. G a u s e, *Die Russen in Ostpreußen...*, S. 246.

50 proc. Rytų Prūsijoje bei 50,1 proc. Klaipėdos krašte. Tačiau būtina turėti omeny, kad našlės bei našlaičiai neretai kartu būdavo ir ilgalaikiai pabėgėliai, todėl realu ši rodiklį mažinti iki 47 proc.

Šie statistiniai duomenys neatskleidžia dar vienos svarbios karo poveikio srities – materialių nuostolių, kurių patyrė provincijos gyventojai ir Rytų Prūsijos ūkis apskritai, ir kurie taip pat turėjo didelės įtakos vėliau vertinant karą ir tikintis kompensacijų. Skaičiuoti šiuos nuostolius pradėta jau 1914 m. pabaigoje; tada spaudoje pasirodė ir pirmieji bandymai juos detaliau aprašyti⁴². Nuostolių dydis buvo tikslinamas per visą karą, renkant medžiagą iš apskričių bei atskirų institucijų, pvz., Bažnyčios. 1915 m. gegužę, praėjus dviem mėnesiams nuo Rusijos kariuomenės išvairo iš Rytprūsijų, Karaliaučiuje skaitytame pranešime Paulis Fischeris, Karaliaučiuje šviežiai įsteigtos Vyriausiosios Rytų Prūsijos atstatymo darbų konsultacinės valdybos (*Hauptbauberatungsamt für den Wiederaufbau*) vadovas, pateikė pirmuosius detalesnius sugriovimų mastus parodančius skaičius. Tuo metu turėta duomenų apie 2407 Karaliaučiaus apygardoje sugriautus pastatus, 12768 Alenšteino apygardoje ir 18378 Gumbinės (dab. Gusevas) apygardoje, iš viso apie 33553 pastatus, kuriuos sunaikinus pastogės neteko apie 100 tūkst. šeimų. Šiems pastatams atstatyti, P. Fischerio skaičiavimais, reikėjo apie 300 mln. markių⁴³. 1916 m. šie dar tik preliminarūs skaičiavimai buvo papildyti išsamia Prūsijos vyriausybei adresuotame pranešime apie Rytų Prūsijos provincijos karo nuostolius (1916 m. gegužės 3 d.), kuris buvo pristatytas ir Prūsijos landtago Atstovų rūmuose⁴⁴. Oficialaus pranešimo ir ankstesnius duomenis tais pačiais metais bandyta suderintai skelbti Rytų Prūsijos paminklų konservuotojo Richardo Dethlefseno ataskaitoje⁴⁵ bei oberprezidiumo Karaliaučiuje patarėjo Friedricho von Bülowo pranešime⁴⁶. Visuose šiuose dokumentuose kiek padidintas ankstesnis sugriautų pastatų skaičius, apvalinant jį iki 34 tūkst., ir priduriant, kad iš jų 24409 buvo sunaikinti visiškai. Minėtame oficialiame Prūsijos vyriausybei adresuotame

⁴² R. Dethlefsen, Die Kriegsschäden in Ostpreußen, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, 1914, Nr. 97, S. 667–670; Nr. 98, S. 674–675.

⁴³ P. Fischer, Die Maßnahmen der Staatsregierung für den Wiederaufbau Ostpreußens, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, 1915, Nr. 46, S. 297–299.

⁴⁴ Pranešimas vadinosi „Denkschrift über der Kriegsschäden in den vom feindlichen Einfall berührten Landesteilen“. Plg. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* (toliau – *GStA PK*), XX. HA Hist. STA Königsberg, Rep. 2, II, Nr. 3750, S. 7; Drucksache Nr. 224A. Denkschrift über die Beseitigung der Kriegsschäden in den vom feindlichen Einfall berührten Landesteilen, *Sammlung der Drucksachen des Preußischen Hauses der Abgeordneten (Anlagen zu den Stenographischer Berichten)*, 22. Legislaturperiode, III. Session 1916/17, Bd. 3, Berlin, 1916, S. 1781–1901.

⁴⁵ *Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1915*, 14. Jahresbericht, Königsberg, 1916, S. 4.

⁴⁶ Aus der Tätigkeit der Verwaltungsbehörden der Provinz während des Krieges, *Ostpreußische Kriegshefte*, 1916, Hf. 4, S. 55.

pranešime, kuriame padėtis vertinta pagal 1916 m. kovo 31 d. duomenis, nurodyta, kad sugriovimų yra 39 miestuose, juose buvo visiškai sugriauti 2909 pastatai; kaimo vietovėse visiškai sugriautais buvo pripažinti 21500 pastatų; taigi iš viso 24409, iš kurių Karaliaučiaus apygardai teko 2318, Gumbinės – 13252, Alenšteino – 8839 pastatai. Nepaisant to, R. Dethlefseno ir F. von Bülowo, kurie rėmėsi minėtu pranešimu, tekstuose kažkodėl minėti 35 miestai ir juose sugriauti 3,1 tūkst. pastatų bei apie 1900 kaimų bei dvarviečių, kuriuose sugriauta 31 tūkst. pastatų. Visiškai arba iš dalies sunaikinta 10,7 gyvenamųjų ir viešųjų bei 23,3 tūkst. ūkinės ir komercinės paskirties pastatų; apie 100 tūkst. namų ūkių visiškai sunaikinta, – kartota šiuose dokumentuose. Konstatuota, kad nukentėjo daug kilnojamųjų ir nekilnojamųjų kultūros vertybių, įskaitant net 150 bažnyčių, iš kurių 67 buvo smarkiai pažeistos, o 14 visiškai sudegintos. Bendrieji vien pastatų nuostoliai provincijoje įvertinti 300–350 mln. markių, o visi nuostoliai – 1,25–1,5 mlrd. markių.

Pagal 1916 m. pabaigoje atliktus patikslintus skaičiavimus, iš viso sugriautais buvo laikomi 30287 namai, iš jų 26872 kaimo, 3415 miesto vietovėse; Karaliaučiaus apygardoje – 2581, Gumbinės – 15168, Alenšteino – 12538⁴⁷. Šįsyk jau buvo paskaičiuota, kad preveliuojančiu žemės ūkiu ekonomikos struktūroje pasižyminčioje Rytų Prūsijos provincijoje buvo prarasta 135 tūkst. arklių (1/4 visų provincijos arklių), 250 tūkst. karvių ir jaučių (daugiau kaip 1/5), 200 tūkst. kiaulių, 50 tūkst. avių, 10 tūkst. ožkų, 600 tūkst. vištų, 50 tūkst. žąsų. Įvertinta, kad 22 mln. markių nuostolių patyrė geležinkelis, 4 mln. – Evangelikų bažnyčia: dabar jau skaičiuota, jog provincijoje buvo sugriautos arba apgriautos 22 bažnyčios ir 25 parapijos namai. Sudeginti 133 mokyklų pastatai. Iš 432623 Rytų Prūsijoje per 1910 m. surašymą fiksuotų namų ūkių 100 tūkst. ūkių turtas buvo visiškai sunaikintas, dar 100 tūkst. šeimų neteko dalies savo turto (baldu, drabužių, skalbinių). Tad dabar jau teigta, kad nuostolių patyrė 200 tūkst. namų ūkių arba apie 1 mln. gyventojų. Visų ekonomikos sektorių karo nuostoliai Rytų Prūsijos provincijoje 1917 m. spalio 1 d. buvo vertinami 1417 mln. markių (apie 256 mln. JAV dolerių to metu kursu), iš jų 362 mln. sudarė sunaikintų pastatų vertė, 1055 mln. – kiti materialūs nuostoliai įvairiuose ūkio sektoriuose. Šie skaičiai, patekę į 1916 m. pranešimo Papildymą, buvo pateikti oficialiame pranešime Prūsijos landtago Atstovų rūmams (1918 m. kovo 8 d.) ir vėliau kartoti kitų autorių⁴⁸.

⁴⁷ Nachtrag zur Denkschrift über die Beseitigung der Kriegsschäden in den vom feindlichen Einfall betroffenen Landesteilen, *Bundesarchiv*, R2/714, fol. 1–400.

⁴⁸ Šio pranešimo duomenis citavo K. O. L e i p a c h e r, min. veik., p. 199–214. Abiejų pranešimų duomenis supainiojo L. G o l d s t e i n, *Die Wiederaufbau Ostpreußens 1914/19*, Königsberg, 1919, S. 2. R. Dethlefsenas pateikė senesnius duomenis (plg. R. D e t h l e f s e n, *Die Baudenkmäler auf dem ostpreußischen Kriegsschauplatz, Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung*, hg. P. Clemen, Bd. 2: *Die Kriegsschauplätze in Italien, im Osten und Südosten*, Leipzig, 1919, S. 71–72).

Po to buvo koreguojami tik duomenys apie pastatų nuostolius. Viename pranešime Atstovų rūmams apie 1918 m. rugpjūtį vykusį landtago deputatų vizitą į Rytprūsius buvo nurodytas 31896 sugriautų pastatų skaičius, iš jų 3435 miestuose, 28461 kaimo vietovėse (15194 Gumbinės, 14116 Alenšteino, 2586 Karaliaučiaus apygardose)⁴⁹. „Galutinė“ informacija šiuo klausimu buvo paviešinta 1928 m.: įvertinta, kad Rytų Prūsijoje 60 tūkst. pastatų buvo apgriauta iš dalies ir galėjo būti nedelsiant atstatyta, o 41414 pastatų sugriauta visiškai, iš pastarųjų 4704 pastatai 39 miestuose ir 36710 pastatų 1900 kaimo vietovių, kurių bendra vertė – apie trečdalis mlrd. markių⁵⁰.

Tokius skaičių neatitikimus, matyt, reikėtų aiškinti tiek nuostolių skaičiavimo metodikos kaita, tiek ir užtrukusiu visų nuostolių fiksavimu. Eventualiai nuostolių apimčių skaičiai galėjo labiau priartėti prie tikrovės tik karui pasibaigus, kai iš tremties ar karo nelaisvės grįžo paskutiniai galimi turtinių pretenzijų vyriausybei reiškęjai. Tiesa, istoriografijoje yra pareikšta abejonių dėl kai kurių šių skaičių, teigiant, kad jie, ypač apytiksliai namų ūkių vertinimai, gali būti pernelyg išpūsti⁵¹. Tačiau mums šiuo atveju svarbu ir tai, kad taip vertinta tarpukariu: grėsmingai skambančiu 1 mln. gyventojų, savo kailiu patyrusių materialių nuostolių, skaičiumi, jau nekalbant apie daugybę sugriautų miestų, pastatų, infrastruktūros objektų, iš tiesų buvo sudaromas įspūdis, kad materialių nuostolių kare patyrė kas antras Rytų Prūsijos gyventojas. Net jeigu šis skaičius išpūstas, sugretinę šiuos karo poveikio duomenis su minėtais lentelėje skaičiais, nesunkiai įsitikinsime, kad Rytų Prūsijoje, taigi ir būsimajame Klaipėdos krašte, iš tiesų nebuvo šeimos, kuriai karas nebūtų atnešęs vienokių ar kitokių nuostolių.

Didžiojo karo nuostolių kompensavimo praktikos Rytų Prūsijoje per karą ir po jo

Atsižvelgiant į tokius karo nuostolių mastus, kyla klausimas, kokius įsipareigojimus patenkinti šių žmonių kompensacinius lūkesčius buvo prisiėmusios valdžios institucijos?

Kompensavimo už kare patirtus nuostolius ir netektis praktikos nuo pat pradžių plėtojosi dviem kryptimis: 1) kare prarasto turto kompensavimo ir 2) nuostolių, susijusių su darbingumo netekimu ar maitintojo praradimu, padengimo. Paradoksalu, bet abiem atvejais, nors karo padėtis visoje Vokietijoje galiojo vienodai, kompensavimo praktikos

⁴⁹ Drucksache Nr. 1293. Bericht des Abgeordneten Jany über die Besichtigungsreise der Mitglieder der verstärkten Staatshaushalts-Ausschusses des Abgeordnetenhauses nach Ostpreußen im August 1918, *Sammlung der Drucksachen des Preußischen Hauses der Abgeordneten (Anlagen zu den Wörtlichen Berichten)*, 22. Legislaturperiode, III. Tagung 1916/18, Bd. 11, Berlin, 1919, S. 6568.

⁵⁰ *Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle...*, S. 70, 81, 100–101.

⁵¹ J. Salm, *Ostpreußische Städte...*, S. 53.

pirmiausia formuodavosi regioniniu, šiuo atveju Rytų Prūsijos provincijos valdžios, lygmeniu, ir tik vėliau į jas įsitraukdavo Vokietijos vyriausybė: pastaroji nei turėjo tam pakankamai finansinių išteklių, nei buvo sukūrusi adekvatų, Didžiojo karo iššūkius atitinkančių teisinį kompensavimo reguliavimą.

Tai, kad reikia kompensuoti gyventojams už kare patirtus turto nuostolius, buvo numatyta dar 1873 m. priimtame Karo išmokų įstatyme⁵², tačiau jame nurodyta, kad tokio kompensavimo mechanizmas bus aptartas atskirame įstatyme, kurį, Pirmajam pasauliniam karui prasidėjus, Vokietijos valdžia priimti ilgokai vengė. Taigi materialių nuostolių padengimo praktika buvo formuojama provincijos lygmeniu: nuostolių, susijusių su kilnojamojo ir nekilnojamojo turto praradimu ar suniokojimu, apskaičiavimo, įvertinimo ir atlyginimo tvarką Rytų Prūsijoje kūrė 1914 m. rugsėjo 24 d. Vokietijos kaizerio paliepiamu įsteigta patariamoji instancija – Karo paramos komisija (*Kriegshilfskommission*) prie oberprezidento, kurios rekomendacijas įgyvendino 1914 m. rugsėjo 29 d. nurodymu apskrityse įkurti karo paramos komitetai (*Kriegshilfsausschüsse*)⁵³. O ir lėšos nuostoliams, susijusiems su Rusijos kariuomenės įsiveržimu į Rytų Prūsiją ir provincijos nuniokejimu, atlyginti iš pradžių buvo imamos ne iš Vokietijos, o iš Prūsijos biudžeto. Prūsijos landtagui užtikrinus kreditą, 1914 m. lapkričio 10 d. Prūsijos vyriausybė Karo paramos komisijos dispozicijon suteikė 400 mln. markių fondą karo nuostoliams kompensuoti ir parengė specialią dalinio kompensavimo instrukciją (1915 m. sausio 18 d.)⁵⁴. Tačiau ši suma akivaizdžiai buvo per maža. Pagal Karo paramos komisijos (ji veikė iki 1916 m.) parengtus formulirus ir itin detaliai įvairaus turto vertę reglamentavusius nuostolių atlyginimo įkainius pradėta vykdyti dalinį (iki 90 proc.) patirtų nuostolių kompensavimą, bet tam skirtos lėšos greitai išseko. Antai iki 1916 m. gegužės 1 d., atsiliepiant į 710671 paraišką, jau buvo pavesta išmokėti 482,76 mln. markių iš Prūsijos biudžeto⁵⁵.

Gyventojams nuostolius buvo ne tik delsiama kompensuoti, bet tai tuo metu daryta taip, kad nukentėjusieji dėl kompensavimo negalėjo reikšti jokių pretenzijų. Nuostolių dengimo vangumas teisingas aplinkybe, esą karo pradžioje buvo numatyta, jog teisiškai materialių karo nuostolių kompensavimą visos valstybės mastu turėjo sureguliuoti atskiras įstatymas; Vokietijos, o ne Prūsijos išdvas privalėjo priimti ir išmokų našta. 1916 m.

⁵² Gesetz über die Kriegisleistungen, 1873 06 13, *Reichs-Gesetzblatt*, 1873, Nr. 15, S. 129–137, § 35.

⁵³ *Wiederaufbau der durch den Krieg zerstörten Ortschaften Ostpreußens. Bericht über die erste Tagung der Abteilung für den Wiederaufbau zerstörter Ortschaften am 18. Dezember 1914*, Königsberg, 1914, S. 6; *Bestimmungen über Kriegsschadenermittlung und Vorentscheidigungen (Wiederaufbau der Provinz Ostpreußen, Hf. 5)*, Königsberg, 1915, S. 13.

⁵⁴ *Bericht über die vierte Sitzung der Kriegshilfskommission am 23. Oktober 1915 (Wiederaufbau der Provinz Ostpreußen, Hf. 7)*, Königsberg, 1915, S. 81; [J.] P o p i t z, Die Feststellung von Kriegsschäden und die Gewährung von Vorentscheidigungen, insbesondere nach den Preußischen ergänzenden Ausführungsbestimmungen für Ostpreußen, *Preußisches Verwaltungs-Blatt*, 1917 07 28, Jg. 38, Nr. 43, S. 606.

⁵⁵ *Denkschrift über die Beseitigung der Kriegsschäden...*, S. 116.

liepos 3 d. pagaliau priimtas Karo nuostolių nustatymo reicho teritorijoje įstatymas⁵⁶ kartu su jo vykdymą detalizavusiu 1916 m. rugsėjo 19 d. bundesrato potvarkiu įsigaliojo nuo 1916 m. spalio 1 d. Juose apibrėžta, ką valstybė laiko kilnojamą ir nekilnojamą turto karo nuostoliais, kaip jie turi būti įvertinami ir kokiu būdu tas įvertinimas turi vykti⁵⁷. Specialiai Rytų Prūsijai 1917 m. birželio 25 d. buvo priimtos įstatymo vykdymo instrukcijos⁵⁸. Tačiau realus jo įgyvendinimas strigo: dar 1918 m. viduryje vienas Rytų Prūsijos deputatas Prūsijos landtago Atstovų rūmuose skundėsi, kad iki 1916 m. įstatymo priėmimo rytpūsiečiai dar gaudavo šiek tiek tokias kompensacijas, o priėmus įstatymą, materialų nuostolių kompensavimas sulėtėjo ir užsitęsė⁵⁹. Taigi užtrukęs procesas vertė nukentėjusiuosius kare kaskart vis prisiminti savo patirtis. Nuostoliai buvo kelis kartus naujai įvertinami, iš pradžių Prūsijos, paskui Vokietijos lygmeniu. Išmokų mokėjimas suintensyvėjo tik karui pasibaigus. Galutinis pretenzijų dėl karo nuostolių pateikimo terminas buvo nutęstas iki 1920 m. gegužės 31 d., o buvę ištremtieji ir karo belaisviai galėjo teikti pretenzijas dar iki 1923 m. rugsėjo 30 d.⁶⁰ Norėdami gauti vienkartinę išmoką, kurias vyriausybė įsipareigojo mokėti patyrusiesiems kare turtinių nuostolių, daugybė gyventojų buvo priversti aktualizuoti savąsias karo patirtis, įrodinėti savo kadaise turėto turto praradimą.

Ne mažiau komplikuota situacija susidarė sprendžiant kompensavimo už kare patirtus fizinius nuostolius klausimą. Centrinės valdžios institucijos į tai kurį laiką apskritai nematė reikalo kištis. 1906 ir 1907 m. Vokietijoje buvo priimti rentų įstatymai atskirai karininkams, kariams ir netekusiems maitintojo (Karininkų pensijų įstatymas, Karių socialinio aprūpinimo įstatymas, Netekusių artimųjų karinėje tarnyboje įstatymas⁶¹). Juose numatytos rentos tiek karininkų bei karių neįgalumo atveju, tiek išmokos jų našlėms bei našlaičiams karių mirties atveju. Puskarininkiai ir iliniai galėjo pretenduoti į karinę rentą, kai jų darbingumas dėl tarnybos kariuomenėje buvo sumažėjęs 10 ir daugiau procentų.

⁵⁶ Gesetz über die Feststellung von Kriegsschäden im Reichsgebiete, 1916 07 03, *Reichs-Gesetzblatt*, 1916, Nr. 154, S. 675–680; Bekanntmachung, betreffend das Verfahren zur Feststellung von Kriegsschäden im Reichsgebiete, 1916 09 19, ten pat, nr. 212, p. 1053–1063.

⁵⁷ [J.] P o p i t z, min. veik., p. 605.

⁵⁸ *Preußische ergänzende Ausführungsbestimmungen vom 25. Juni 1917 zum Reichsgesetz über die Feststellung von Kriegsschäden vom 3. Juli 1916 (R.G.Bl. S. 675) für den Umfang der Provinz Ostpreußen*, Berlin, 1917.

⁵⁹ J.-E. K ü n z e l, min. veik., p. 213–214.

⁶⁰ *Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle...*, S. 41–42.

⁶¹ Gesetz über die Pensionierung der Offiziere einschließlich Sanitätsoffiziere des Reichsheeres, der Kaiserlichen Marine und der kaiserlichen Schutztruppen, 1906 05 31, *Reichs-Gesetzblatt*, 1906, Nr. 30, S. 565–592; Gesetz über die Versorgung der Personen der Unterklassen des Reichsheeres, der Kaiserlichen Marine und der Kaiserlichen Schutztruppen (Mannschaftsversorgungsgesetz), 1906 05 31, ten pat, p. 593–614; Militärhinterbliebenengesetz, 1907 05 17, ten pat, 1907, nr. 21, p. 214–233.

Tas pats galiojo vadinamiesiems kapituliantams, t. y. savanoriškai likusiems tarnyboje po privalomo dvejų metų laikotarpio. 10 proc. barjeras negaliojo tik kapituliantams, praleidusiems tarnyboje ne mažiau kaip 18 metų, ir sužalojimų patyrusiems karininkams. Išmokos našlėms ir našlaičiams priklausė nuo žuvusiojo pajamų, tik jei jis buvo karininkas; karių našlėms ir našlaičiams buvo nustatytos fiksuotos išmokos.

Nors lyginant su kitomis šalimis, neįgaliais tapusių vokiečių karių rentos, remiantis šiais įstatymais, tuo metu buvo didžiausios Europoje⁶², rentų mokėjimas priklausė ne nuo sužeidimo ar buvusių pajamų, bet nuo karinio rango ir nuo to, kokį darbą prieš karinę tarnybą dirbo sužeistasis. Maža to, visą administravimą tvarkė karinės, o ne civilinės institucijos⁶³. Tokiu būdu čia būta esminio skirtumo lyginant netgi su Vokietijoje funkcionavusia vadinamąja „Bismarcko“ socialinio aprūpinimo sistema, kur rentų ir pensijų dydis visiškai priklausė nuo darbininko pajamų. Svarbu ir tai, kad minėtieji įstatymai buvo kuriami galvojant apie profesionalų, o ne milijonų šauktinių ir savanorių kariuomenę, dalyvaujančią kelerius metus trunkančiame kare. Nors karo pradžioje Vokietijos valdžia pažadėjo, jog realius poreikius labiau atitinkantys suluošintųjų ir netekusių maitintojo aprūpinimo įstatymai bus priimti „pirmajame reichstago posėdyje po taikos sudarymo“⁶⁴, kiekvienis praėję karo metai mažino viltį, kad toji taika jau ne už kalnų.

Dėl šių priežasčių jau pirmaisiais karo mėnesiais pradėjus ryškėti problemos mastui, ne vyriausybė, bet visuomenės organizacijos Vokietijoje ėmė organizuoti fiziškai suluošintųjų kare, kaip ir tų, kurie prarado jame savo namus ar turtą, šalpą. Daugeliui nukentėjusiųjų karo metais toji šalpa tapo svarbiu paramos šaltiniu.

Pirminės organizacijų, skirtų rytprūsiečiams paremti, kūrimo iniciatyvos ėmė ryškėti Šiaurės Vokietiją užplūdus pabėgėliams. Po pradinio didžiųjų miestų paskelbto lėšų skyrimo pabėgėlių reikalams impulso⁶⁵, daugeliu atvejų pagalbos teikimą jiems organizuoti ėmėsi buvę rytprūsiečiai, tūkstančiai kurių jau iki karo buvo masiškai persikėlę gyventi į pramoninius Vokietijos rajonus ar Berlyną, arba pasitraukę iš provincijos pirmosiomis karo savaitėmis. Kaip pavyzdį čia galima paminėti grafienės Marie von Mirbarch-Sorquitten veiklą. Karui prasidėjus, ji išvyko iš savo dvaro Sorkvyčiuose (dab. Sorkvytai) į Berlyną, ten pasisiūlė talkininkauti Raudonajam kryžiui, netrukus ėmė rūpintis pabėgėliais iš Rytprūsijų, kurių pirmoji banga plūstelėjo jau 1914 m. rugsėjį. Tą patį mėnesį Karališkasis policijos prezidiumas Berlyne grafienės prašymu skyrė patalpas, kuriose ji

⁶² J. M. Diehl, Veterans' Politics under Three Flags, *The War Generation. Veterans of the First World War*, ed. S. R. Ward, Port Washington, NY, London, 1975, p. 141.

⁶³ Plg. R. W. H a l e n, min. veik., p. 76, 88.

⁶⁴ *Rechtsprechung und Medizinal-Gesetzgebung*, 1915, Hf. 1, S. 341.

⁶⁵ Žr. W. G. Gray, Charity as Cultural Renewal? German Civil Society and East Prussian Suffering, 1914–1918 [paper given at the German Studies Association Annual Meeting, Kansas City, Missouri, September 2014], p. 5.

įkūrė Rytprūsių pabėgėlių paramos ir konsultacijų centrą (*Hilfs- und Beratungsstelle für ostpreussische Flüchtlinge*). Pastarasis nuo 1914 m. rugsėjo iki gruodžio aptarnavo apie 800 pabėgėlių. 1915 m. balandį, kai dauguma pabėgėlių jau buvo grįžę namo, iš minėtojo centro išsirutuliojo atskira draugija *Deutsche Hilfstätigkeit für Ostpreußen*, nutarusi rūpintis pagalba karo sugriautiems Rytprūsiams. Į karo nuniokotą provinciją ji siuntė baldus, maisto produktus, anglių briketus, gyvus paukščius, kiaules, žemės ūkio mašinas, inventorių ir t. t.⁶⁶ Šiam centrui, o vėliau draugijai, kurios garbės pirmininku tapo buvęs generalinio štabo vadas gen. plk. Helmuthas von Moltke, o garbės narių gretose buvo daugybė aukštų pareigūnų, princų, princesių ir grafų, daugiausia priklausė aukštuomenės atstovai. Tačiau paramos organizacijas kūrė nebūtinai jie. Vienas pavyzdžių – Tilžėje gimusio Eduardo Kenkelio 1914–1915 m. vadovauta Rytų Prūsijos pabėgėlių bičiulių draugija (*Gesellschaft der Freunde ostpreußischer Flüchtlinge*), irgi besirūpinusi privirstinių persikėlėlių šalpa. Apskritai pabėgėlių globa Vokietijoje daugiausia rūpinosi moterų draugijos ir organizacijos.

1915 m. pradžioje pamažu pradėjus aiškėti sugriovimų Rytų Prūsijoje mastams, visoje Vokietijoje ėmė steigtis konkretų Rytų Prūsijos miestą ar apskritį globoti prisidėmusios draugijos. Jos kūrėsi ne tik Prūsijoje, bet ir Bavarijoje, Badene ar netgi už Vokietijos ribų. Tokių draugijų kūrimo, o galiausiai ir veiklos centralizavimo impulsas ėjo iš Šionebergo rajono Berlyne policijos prezidento barono Berndo von Lüdinghauseno, kuris 1899–1908 m. dirbo Gumbinės landratu (apskritis viršininku). Jis rūpintis rytprūsiečiais 1914 m. spalį irgi pradėjo nuo paramos pabėgėliams prie Raudonojo kryžiaus minėtame Vokietijos sostinės rajone⁶⁷. 1915 m. kovą atsišaukime į Vokietijos miestų piliečius jis paragino pagal jo paties Vilhelmsdorfo rajone Berlyne sukurtos draugijos Girdivos (dab. Železnodorožnas) miestui remti pavyzdį karo paramos draugijas kurti visoje šalyje⁶⁸. Dauguma tokių draugijų 1916 m. balandžio 15 d. apsijungė į karo paramos Rytų Prūsijai draugijų sąjungą (*Reichsverband Deutscher Kriegshilfsvereine für Ostpreußen*), labiau žinomą kaip „Pagalba Rytprūsiams“ (*Ostpreußenhilfe*). 1916 m. viduryje sąjungai priklausė per 30 draugijų; 1917 m. pabaigoje ji jungė jau 57 Vokietijos draugijas; dar keturios tokios draugijos veikė Habsburgų imperijoje, JAV ir Švedijoje⁶⁹. Jos ne tik rinko

⁶⁶ *GStA PK*, XX. HA, Rep. 2/II, Nr. 3750, S. 317–321.

⁶⁷ [K.] S a e n g e r, „Ostpreußenhilfe“, *Ostpreußische Kriegshefte*, 1916, Hf. 4, S. 96–97.

⁶⁸ Tai buvo iš dalies koordinuojama akcija, už kurios stovėjo pats B. von Lüdinghausen ir oberprezidentas A. Batockis. Plačiau žr. W. G. G r a y, min. veik., p. 12–15.

⁶⁹ [K.] S a e n g e r, min. veik., p. 100–101; K. O. L e i p a c h e r, *Die Russenflut in Ostpreußen...*, S. 266–267; *Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle...*, S. 169–172. Organizacija likvidavosi 1919 m. pradžioje; tuo metu visas jos sukauptas turtas buvo vertinamas maždaug 24 mln. markių, iš kurių 5,5 mln. surinko pati sąjunga, 16 mln. – Rytų Prūsijos miestus ir apskritis globojančios draugijos, 2 mln. – Amerikos vokiečiai (*Ausscheiden Lüdinghausens aus der Ostpreußenhilfe, Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 01 29, Nr. 48).

lėšas, materialųjį turtą ir kt. paramą karo nuniokotai Prūsijos provincijai, bet sykiu rūpinosi provincijos „patobulinimu“. Pvz., Klaipėdos mieste, patekusiame į Badeno didžiosios hercogystės karo paramos draugijos globą, pastarosios surinktos lėšos buvo išdalytos pašalpoms ir panaudotos infrastruktūrai tobulinti⁷⁰. Johanisburgo (dab. Pišas) apskrityje, kurios globėja buvo Saksonijos provincija, lėšos buvo panaudotos drenavimo sistemai įrengti, baseinui pastatyti, karo sužalotųjų terapiniam centrui įkurti ir pan.⁷¹

Dauguma šių organizacijų veikė per pažįstamų tinklinius ryšius, savanorystės principu, daugelis jų bendradarbiavo su vietine valdžia (daugumoje atvejų vietinės valdžios, miestų vadovai buvo jų steigėjai), bet tik iš dalies kooperavosi su Vokietijos vyriausybe: simboliniais gestais, kaip antai kaizerio Vilhelmo II prisiimtu įsipareigojimu globoti *Ostpreußenhilfe* organizacijų tinklą 1917 m. kovo 8 d.⁷², ar bent tiek, kiek to reikalavo 1917 m. vasario 15 d. patvirtintos taisyklės, pagal kurias visos nuo karo pradžios šalpai sukurtos draugijos turėjo gauti privalomą valdžios leidimą tokiai veiklai⁷³.

Iš esmės tą patį galima pasakyti apie pagalbą kare fiziškai nukentėjusiems asmenims, kurią Vokietijoje karo metais pirmiausia organizavo Raudonasis kryžius, moterų draugijos, įvairios parapiinės labdaros įstaigos, profesinės sąjungos ir darbininkų savitarpio pagalbos draugijos⁷⁴. Vienos tokiai veiklai aktyviai užsiangažavusios organizacijos, pvz., visą Vokietiją apėmusi Tėvynės moterų draugija (*Vaterländischer Frauenverein*), ne tik aktyviai pildė Raudonojo kryžiaus talkininkų gretas, rūpinosi Rytų Prūsijos pabėgėliais, aukojo nukentėjusiems kare ir rinko lėšas jiems aprūpinti, bet jau 1915 m. pavasarį pačios ėmėsi nukentėjusiųjų kare – neįgaliųjų, našlių ir našlaičių – globos⁷⁵. Kitos draugijos ir įstaigos organizavo nukentėjusiųjų kare maitinimą, mėgino steigti specialius fondus, labdaros tikslais rinkti lėšas bei kitokį nukentėjusiems reikalingą turtą ir netgi pabandė suorganizuoti pirmąsias jų ekonominės reintegracijos praktikas⁷⁶.

⁷⁰ Žr. *Lietuviška Ceitunga*, 1916 02 19, nr. 22 ir 1917 06 28, nr. 77.

⁷¹ W. G. G r a y, min. veik., p. 19.

⁷² *Die Ostpreußenhilfe im Ersten Weltkrieg*, hg. vom Ostpreußischen Landesmuseum Lüneburg zur Ausstellung „Zum Besten der Ostpreußenhilfe“ (23.9.2006–28.1.2007), Husum, 2006, S. 64.

⁷³ *Die Bundesratsverordnung über Wohlfahrtspflege während des Krieges vom 15. Februar 1917*, hg. P. Frank, S. Wronsky, Stuttgart, 1917; Bekanntmachung über Wohlfahrtspflege während des Krieges, 1917 02 15, *Reichs-Gesetzblatt*, 1917, Nr. 29, S. 143–147.

⁷⁴ R. W. W h a l e n, min. veik., p. 96; P. P i r o n t i, min. veik., p. 102.

⁷⁵ *Handbuch des Vaterländischen Frauen-Vereins*, hg. zum 11. November 1916 vom Hauptvorstande, 2. Aufl., Berlin, 1917, S. 9.

⁷⁶ Be šių praktikų, galima paminėti ir faktą, kad Rytų Prūsijoje privačia iniciatyva pradėta kurti pirmuosius vaikų namus karo našlaičiams. Tokie, pvz., buvo įkurti riteriškojo dvaro savininko Skirlo valdose Hohendorfe, Prūsų Olandijos apskr. (plg. Eine Kriegswaisen-Kolonie, *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 01 09, Nr. 14).

Visgi Rytų Prūsija, iš dalies, matyt, todėl, kad pati patyrė didelių nuostolių kare, priklausė toms Vokietijos teritorijoms, kuriose privačios iniciatyvos šelpiti ir globoti fiziškai nukentėjusiuosius kare būta kur kas mažiau negu kitur. Rytprūsiečiai irgi aukėjo sužalotiesiems kariams, jų artimiesiems (pildydami dar 1914 m. vasarą įkurtą fondą *Nationalstiftung für die Hinterbliebenen der im Kriege Gefallenen*⁷⁷) ar Vokietijos karo belaisviams ir civiliams tremtiniams⁷⁸. Tačiau jokios trumpalaikės aukos nesprenė suluošintųjų ir paliktųjų be maitintojo problemų iš esmės. Esant tokiai situacijai, kai ir Prūsijos ar Vokietijos vyriausybės atmetė galimybę iki karo pabaigos bent kiek aktyviau įsitraukti į adekvatesnę fiziškai nukentėjusiųjų kare klausimo sprendimą, palikdamos rūpestį jais kiekvienos provincijos vadovybėms individualiai⁷⁹, reikšti iniciatyvą Rytų Prūsijoje daugiausia teko provincijos valdžios organams. Tvarkytis su vis gausėjanciais sužalotaisiais kare čia, kaip ir kitose Prūsijos provincijose⁸⁰, buvo perduota įstaigoms, kurios iki karo rūpinosi aklaisiais, kurčnebyliais, turinčiais psichinių sutrikimų ir įvairioms ugdymo organizacijoms.

Tokiu būdu karo metais neįgalųjų, o ypač našlių ir našlaičių socialinis aprūpinimas liko vos ne kiekvienos provincijos vidaus reikalu, nors Reicho komiteto nukentėjusiesiems kare globoti (*Reichsausschuss für Kriegsbeschädigten- und Kriegshinterbliebenen-Fürsorge*) įsteigimas 1915 m. rugsėjį lyg ir rodė tam tikras intencijas koordinuotai spręsti klausimą, ką su jais daryti. Rytų Prūsijoje šio klausimo aktualumą didino faktas, kad provincijoje reikėjo rūpintis ne tik iš fronto grįžtančiais suluošintais veteranais, žuvusių karių našlėmis ir našlaičiais, bet ir civiliais gyventojais, patyrusiais fizinių sužalojimų įsiveržus Rusijos kariuomenei, dėl dalies provincijos okupacijos ar priverstinio gyvenamosios vietos keitimo. 1914 m. gruodžio 23 d. pasirodęs provincijos oberprezidento įsakas leido apygardų vyriausybių prezidentams asmenims, patyrusiems kūno sužalojimų, suteikti nedidelę paramą, surinktą iš privačių lėšų, o 1916 m. kovo 15 d. oberprezidento įsakas suteikė leidimą teikti nuolatinę paramą, surinktą labdaros tikslais⁸¹.

Provincijos valdžios organų įsikišimas į reikalą neapsiribojo vien aukų organizavimu. Rytų Prūsijoje 1915 m. buvo įsteigtas specialus komitetas karo sužalotųjų buvusiems darbo įgūdžiams atkurti, jų profesiniam orientavimui, instruktavimui ir perkvalifikavimui, kitaip tariant, jų reintegravimui į darbo rinką (*Arbeitsausschuß für Kriegsbeschädigtenfürsorge in der Provinz Ostpreußen*). Komitetą sudarė krašto hauptmanas Friedrichas von Bergas (pirmininkas), vietoje veikusių (t. y. nemobilizuotų) I ir XX armijos korpu-

⁷⁷ Formaliai globojamas kaizerio ir Prūsijos vidaus reikalų ministro, fondas siekė rinkti aukas ir mobilizuoti visuomenę organizuoti aukojimą ir labdaros renginius.

⁷⁸ Aukos jiems buvo renkamos 1916 m. liepą per specialią akciją *Volkspende für die deutschen Kriegs- und Zivilgefangenen im Ausland*.

⁷⁹ R. W. W h a l e n, min. veik., p. 101.

⁸⁰ Plg. D. C o h e n, min. veik., p. 66; P. P i r o n t i, min. veik., p. 121.

⁸¹ *Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle...*, S. 7.

sų atstovai ir gydytojai, oberprezidento atstovai, kiti pareigūnai. Vietose (miestuose ir apskričių centruose) nutarta įsteigti šio komiteto padalinius; jiems išleistos specialios instrukcijos dėl sužalotųjų kare profesinio orientavimo, gana aptakiai aiškinusios žmonių, padedančių suluošintiems grįžti į darbo rinką, funkcijas⁸². Atskira brošiūra buvo parengta ir patiems neįgaliesiems. Joje į skaitytojus kreiptasi entuziastingu šūkiu: „Nėra jokio luošumo ten, kur esama geležinės valios jį nugalėti“, toliau nurodant ir iliustruojant, kaip galūnių netekę žmonės gali dirbti įvairius darbus su šiuolaikiniais protezais ir kokios išmokos priklauso sužalotiesiems pagal 1906–1907 m. įstatymus⁸³. 1916 m. jiems taip pat pradėta leisti specialų žinybinį informacinį laikraštį⁸⁴. Komiteto rūpesčiu su geležinkeliu ir pašto valdyba 1915–1916 m. sandūroje buvo sudaryti susitarimai dėl neįgalųjų įdarbinimo šiose institucijose⁸⁵. Neįgaliesiems į darbo rinką reintegruoti buvo sukurta daugybė specialių kursų Rytų Prūsijos mokyklose. Be to, atsižvelgiant į tai, kad Rytų Prūsija buvo agrarinė sritis, ypatingas dėmesys teiktas pastangoms reintegruoti sužalotuosius kare į žemės ūkį: Įsruytyje (dab. Černiachovskas) įsteigtas, bet vėliau į Alenšteiną perkeltas jiems skirtas apmokymo žemės ūkio darbams centras⁸⁶, išleistas specialus minėto laikraščio priedas su patarimais⁸⁷.

Vis dėlto provincijos valdžios organų dėtos pastangos, jų kartu su įvairiomis draugijomis organizuota šalpa ir nukentėjusiųjų kare priežiūra nespėdė problemos iš esmės. Nepaisant vyriausybės vis naujai sankcionuojamų papildomų išmokų⁸⁸, netekusiems maitintojo ar suluošintiems žemesnio rango kariams, gavusiems išmokas pagal senuosius 1906–1907 m. įstatymus, paprasčiausiai buvo sudėtinga išgyventi, o reintegracija į darbo rinką, kurią stengėsi užtikrinti provincijos vadovybė, toli gražu neapėmė visų psichologinių ir socialinių sužalotųjų kare klausimų, juolab kad jų įsidarbinimo galimybės visgi buvo ribotos. Kad klausimas būtų išspręstas, Vokietijoje būtinai reikėjo atlikti pensijų, rentų ir socialinės rūpybos reformas, tad negelbėjo ir Prūsijos vidaus reikalų ministro

⁸² *Anleitung für die Berufsberater von Kriegsbeschädigten*, hg. vom Arbeitsausschuß für Kriegsbeschädigtenfürsorge in der Provinz Ostpreußen, Königsberg, [1915].

⁸³ *An unsere verwundeten und kranken Krieger! Leitworte überreicht vom Arbeitsausschuß für Kriegsbeschädigtenfürsorge in der Provinz Ostpreußen*, Königsberg, [1915]; *Richtlinien für die Berufsberatung von Ostpreußischer Kriegsbeschädigten*, hg. vom Landeshauptmann der Provinz Ostpreußen, Königsberg, 1916.

⁸⁴ Iš pradžių jis vadinosi „Zeitschrift für die Kriegsbeschädigten-Fürsorge in Ostpreußen“, 1918–1919 m. ėjo pavadinimu „Mitteilungen für die Kriegsbeschädigten-Fürsorge der Provinz Ostpreußen“, 1920 m. – „Mitteilungen für die Kriegsbeschädigten- und Kriegshinterbliebenenfürsorge der Provinz Ostpreußen“.

⁸⁵ *Richtlinien für die Berufsberatung...*, S. 63–69.

⁸⁶ Ten pat, p. 16.

⁸⁷ *Der Kriegsbeschädigte in der Landwirtschaft* (Landwirtschaftliche Sonderausgabe der Zeitschrift für die Kriegsbeschädigten-Fürsorge in Ostpreußen), hg. [F.] von Berg, Königsberg, 1916.

⁸⁸ Plg. *Zuschläge zu der Kriegsversorgung der Witwen und Waisen*, *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1918 09 29, Nr. 457.

įsakai, individualiais atvejais leidę Rytų Prūsijoje šalpai naudoti Prūsijos išdo lėšas⁸⁹. Pensijų reformos klausimas šiuo laikotarpiu buvo svarstomas vyriausybės sluoksniuose, bet pagrindinė priežastis, neleidusi tokios reformos materializuoti, buvo papildomų finansinių išteklių trūkumas ir neaiškumas, kokiam žmonių skaičiui reikėtų mokėti pensijas, kurios būtų pagrįstos jų prieškarinėmis pajamomis⁹⁰.

Problemos mastą gerai parodo faktas, kad vos karui pasibaigus, visoje Vokietijoje neįgalieji bei našlės su našlaičiais išėjo į gatves reikšti protestų, kurie vis labiau radikalėjo iki tokio lygio, kad Saksonijos karo ministrą neįgalieji veteranai 1919 m. balandį įmetė į Elbės upę, kur jis nuskendo⁹¹. Reaguodama į tai, porevoliucinė Vokietijos vyriausybė jau per 1919 m. žengė daug žingsnių, siekdama patenkinti svarbiausius nukentėjusiųjų lūkesčius: a) sukūrė naujos pensijų ir rentų sistemos metmenis ir sąlygas jai įgyvendinti; b) metų pradžioje įpareigojo *visas* įmones ir įstaigas įdarbinti nustatytą neįgaliųjų skaičių, taip sudarydama sąlygas iki minimumo sumažinti neįgaliųjų nedarbą; c) pagaliau prisiėmė atsakomybę už karo neįgaliųjų ir žuvusiųjų artimųjų socialinį aprūpinimą centrinės valdžios lygmeniu, įtraukdama jų atstovus į prie Darbo ministerijos specialiai sukurto komiteto sudėtį; d) spalį perėmė iš kariuomenės ir perdavė naujai sukurtos Darbo ministerijos žinion prie armijos korpusų vadovybių per 1918 m. sukurtas 25 regionines pensijų tarnybas⁹².

Kompensavimo ir socialinio aprūpinimo tvarką fizinių nuostolių kare patyrusiems gyventojams ir jų artimiesiems, netekusiems maitintojo, įstatymai buvo priimti 1920–1922 m. Tarp jų reikšmingiausi buvo Patyrusiųjų sunkių sužalojimų užimtumo įstatymas⁹³, Karių ir netekusių maitintojo socialinio aprūpinimo įstatymas⁹⁴ bei Nuostolių už kare patirtus civilių sužalojimus atlyginimo įstatymas⁹⁵. Pastarasis buvo ypač aktualus Rytų Prūsijai, mat kartu su 1923 m. kovo 16 d. priimta vykdymo instrukcija nustatė nuolatinės kompensacijas civiliams už kūno sužalojimą ar jų artimiesiems už civilių žūtį, patirtą Vokietijos teritorijoje ar už jos ribų karo metu dėl karo veiksmų, sulaikymo,

⁸⁹ 1916 m. gegužės 11 d. Prūsijos vidaus reikalų ministro įsaku pavieniais atvejais avansinio pobūdžio šalpai skirtų išlaidų mokėjimus buvo leista atlikti naudojant Prūsijos išdo lėšas, o 1917 m. balandžio 5 d. to paties ministro įsakas numatė, kad apygardų vyriausybių prezidentai nustatytais atvejais galėjo naudoti išdo pinigų ir nuolatinėms tokio pobūdžio išlaidoms padengti (*Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle...*, S. 8).

⁹⁰ R. W. W h a l e n, min. veik., p. 101–102, 104–105.

⁹¹ Ten pat, p. 124–126; E. F r i e, min. veik., p. 563.

⁹² R. W. W h a l e n, min. veik., p. 132–135.

⁹³ Gesetz über die Beschäftigung Schwerbeschädigter, 1920 04 06, *Reichs-Gesetzblatt*, 1920, Teil I, Nr. 67, S. 458–464.

⁹⁴ Gesetz über die Versorgung der Militärpersonen und ihrer Hinterbliebenen bei Dienstbeschädigung, 1920 05 12, ten pat, Nr. 112, S. 989–1019.

⁹⁵ Gesetz über den Ersatz der durch den Krieg verursachten Personenschäden, 1922 07 15, ten pat, 1922, d. I, nr. 50, p. 620–623.

trėmimo, kitų kare dalyvavusių kariuomenių vykdytų prievartos veiksmų, ir už žalą, patirtą gyventojams priverstinai keičiant gyvenamąją vietą. Visos Vokietijos mastu, neišskiriant ir Rytprūsių, svarbiausi buvo du pirmieji įstatymai, kuriuos priimant, beje, vis dar tiksliai nežinota, kiek žmonių jie palies⁹⁶. Juose atsižvelgta į daugumą karo nelaimių įelektrintų nukentėjusiųjų reikalavimų: buvo sukurta pensijų, rentų, priedų, vienkartinį išmokų skyrimo, išmokėjimo ir lygmenų neįgaliesiems, našlėms, našlaičiams ir vaikų netekusiems tėvams sistema, nustatyta socialinio aprūpinimo lengvatomis ir specifinėmis paslaugomis tvarka, taigi reglamentuotos ne tik finansinės kompensacijos, bet ir neįgaliųjų bent jau ekonominė reintegracija į visuomenę, sudarytos sąlygos realizuoti bent dalies darbingumo sugrąžinimo nukentėjusiesiems tikslus.

Tačiau valstybinės fizinių nuostolių kompensavimo sistemos įvedimas Vokietijoje 1920–1922 m., kaip jau yra konstatavęs ne vienas tyrinėtojas, dar nepanaikino problemos ir netenkino nukentėjusiųjų lūkesčių, vadinasi, vis vertė juos prisiminti su karu susijusias bėdas. Pirma, pagal naujai įvestą tvarką bent jau neįgaliesiems kompensuojama buvo ne už neįgalumą kaip faktą, o už tariamus ekonominius nuostolius, susijusius su neįgalumu, įvedant nedarbingumo gradaciją. Tokia gradacija automatiškai lėmė nelygybę tarp neįgaliųjų ir dėl sutartinių (konvencionalių) kriterijų nedarbingumo lygiui nustatyti stokos įstatymo įgyvendinimo praktikoje kėlė įtampą. Antra, neįgalumo nustatymas, nuo kurio priklausė ir rentos, buvo pensijų tarnybose dirbusių medikų rankose: būtent jie sprendė ne tik neįgalumo laipsnį (procentais), bet ir esminį klausimą, ar sužeidimas yra susijęs su karu, o tai paliko daug vietos interpretacijai, ypač kalbant apie vizualiai neakivaizdžius bei psichinius sužalojimus, dėl kurių prigimties tuo metu dar apskritai nebuvo sutariama⁹⁷. Trečia, nuostolių kompensavimas nukentėjusiesiems kare ir jų socialinis aprūpinimas buvo pradėtas įgyvendinti Vokietijos politinės krizės ir didžiausios finansinės infliacijos laikotarpiu. Taupydamą išlaidas, vyriausybė 1923–1924 m. vis mažino valdininkų, kurie buvo tiesiog užversti pensijų, rentų ir išmokų prašymais, aparatą. Fiksuoti rentų dydžiai, nukentėjusiuosius jungusių organizacijų nuomone, ir taip buvo per maži, o 1923 m. birželio mėn. įstatymo pataisa dar pakėlė rentai gauti reikalingą nedarbingumo lygio kartelę nuo 15 iki 25 proc., nors 1920 m. įstatyme ši kartelė jau ir taip buvo pakelta, lyginant su 10 proc., kurie buvo nustatyti 1906–1907 m. įstatymais⁹⁸. Dėl

⁹⁶ Kartu su Karių ir netekusių maitintojo socialinio aprūpinimo įstatymu išleistoje paaiškinimų brošiūroje buvo nurodoma, kad įstatymas gali būti taikomas apie 5 mln. žmonių, iš kurių 1,5 mln. neįgaliųjų veteranų, 525 tūkst. našlių, 1,13 mln. našlaičių, 164 tūkst. maitintojo netekusių tėvų; visiems jiems finansuoti kasmet gali prireikti 5,5 mlrd. markių: *Kriegsbeschädigte! Kriegshinterbliebene! Was leistet das Reich für Euch?* Berlin, 1920, S. 3–4.

⁹⁷ Plg. M.-A. Crocq, L. Crocq, From shell shock and war neurosis to posttraumatic stress disorder: a history of psychotraumatology, *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2000, vol. 2, no. 1, p. 49–51.

⁹⁸ Rytų Prūsijoje kartelės pakėlimą pajuto 14371 asmuo iš 132648, kuriems buvo paskirta renta, arba 10,8 proc. rentininkų (*Ostpreußisches Mitteilungs-Blatt*, 1924, Nr. 1, S. 5).

to protestai nesiliovė. Vėlesniais metais vyriausybė stengėsi sumažinti išlaidas, o išmokų gavėjai, atvirksčiai, siekė, kad jos būtų padidintos. Nors vėliau kartelė vėl buvo sumažinta, prasidėjus pasaulinei ekonominei krizei vyriausybė pritrūko lėšų (1928–1929 m. neįgaliesiems ir likusiems be maitintojo išmokama suma sudarė 14,5 proc. viso valstybės biudžeto⁹⁹), todėl 1929–1931 m. kriterijai išmokoms gauti buvo vis keičiami, iš esmės mažinant potencialių gavėjų skaičių.

Taigi, viena vertus, galima sutikti su Deborah Cohen išvada, kad „lyginant su dauguma vokiečių, neįgaliesiems socialinio aprūpinimo programos, sukurtos pirmaisiais respublikos metais, leido labiau atsilaikyti prieš Veimaro ekonomines audras“¹⁰⁰. Antra vertus, nukentėjusieji kare nebuvo patenkinti, ir šio nepasitenkinimo priežastys, kaip pastebėjo ta pati D. Cohen, nesusivedė vien tik į varginančias neįgalumo įvertinimo procedūras ar rentų tvarkos, kad ir kokia ji būtų, niekuomet neatitikusios nukentėjusiųjų lūkesčių, kaitą. Nepasitenkinimą lėmė ir tai, kad viešojoje erdvėje požiūris į nukentėjusiuosius kare nesutapo su jų pačių savivaizdžiu: nukentėjusieji tikėjosi ne tik kompensacijų, bet ir viešo jų aukos pripažinimo bei tai atitinkančios garbingos vietos visuomenėje. Suskaldytoje ir ekonomiškai silpnai paremtoje Vokietijos visuomenėje nesulaukdami to, ko tikisi, jie tapdavo kone apsėsti minties apie visuomenės (o kartu ir valstybės) nedėkingumą¹⁰¹. Vertinti save tokioje perspektyvoje juos skatino ir pati Vokietijos socialinio aprūpinimo sistema, kurioje valstybė prisiėmė iš esmės vienintelio kompensacijų atlygintojo funkciją¹⁰². Bet valdžios institucijų vaidmuo nukentėjusiems kare gyventojams šiuo atveju buvo svarbus dar ir todėl, kad išmokos skirstė žmones į kategorijas, paženklandavo juos taip, kad svarbia ir kone pagrindine daugelio jų tapatybės dalimi tapdavo kare patirtos traumos, esminiu pragyvenimo šaltiniu – nukentėjusiųjų lūkesčių vis niekaip neatitikusios kompensacijos už patirtą traumą, kasdienybė – tų traumų nešiojimas, o ne įvairiopa pagalba bandant jų atsikratyti.

Padėtis Klaipėdos krašte 1920–1939 m.

Panašūs išgyvenimai, susiję su karo patirčių aktualizavimu, buvo būdingi ir Klaipėdos krašto gyventojams. Vis dėlto lyginant Rytų Prūsiją ir Klaipėdos kraštą, akivaizdu, kad pastarojoje teritorijoje padėtis buvo kur kas labiau komplikauta. Klaipėdos kraštas

⁹⁹ C. J. Elliott, *The Kriegervereine and the Weimar Republic*, *Journal of Contemporary History*, 1975, vol. 10, no. 1, p. 112–113.

¹⁰⁰ D. Cohen, *min. veik.*, p. 152.

¹⁰¹ Ten pat, p. 62–63.

¹⁰² Plg. Britanijoje valdžia rūpestį nukentėjusiais stengėsi perduoti šalpos organizacijoms, tuo tarpu Vokietijoje dar 1917 m. vasario 15 d. priimtas sprendimas ilgainiui ėmė riboti privačias šalpos iniciatyvas (tai yra pastebėjusi D. Cohen, *min. veik.*, p. 62 ir toliau).

nuo Vokietijos buvo atskirtas 1920 m. sausį, likus keliems mėnesiams iki to momento, kai šioje šalyje pradėjo galioti naujai sukurti kompensacijas nukentėjusiesiems kare reglamentavę įstatymai. Dėl šios priežasties teisės aktai, už kurių priėmimą dar 1918–1919 m. kovojo taip pat ir Klaipėdos krašto gyventojai¹⁰³, šiame krašte taip ir neįsigaliojo. Po krašto atskyrimo nuo Vokietijos pastarosios Darbo ministerija nurodė laikinai sustabdyti rentų sureguliuojimą Klaipėdos krašto nukentėjusiesiems kare. Tai buvo įvertinta kaip „smūgis į veidą“ tiems, „kuriems turėtų priklausyti tėvynės padėka“¹⁰⁴. Galima nujauti, jog Vokietijos poziciją šiuo klausimu formavo nuostata, kad Klaipėdos kraštas, kaip ir kitos teritorijos, kurių ji neteko Versalio taikos sutartimi, buvo atplėštas nuo jos tenkinant nepagrįstas sąjungininkių užmačias. Vadovaudamasis tokia nuostata, konkrečiose teritorijose būtent sąjungininkėms Vokietijos reichas, matyt, siekė primesti ir visus su karu susijusius kompensavimo klausimus, iš kurių svarbiausias pačiai Vokietijai tuo metu, žinoma, buvo reparacijos. Kare patyrusius sužalojimų, žuvusių karių našles ir našlaičius Klaipėdos krašte visa tai skatino nepaprastai jautriai reaguoti į bet kokius politinius pokyčius, tiesiogiai veikusius jų socialinio pripažinimo ir / ar egzistencijos klausimus, o į Vokietiją, kurios modelio funkcionavimo komplikacijų jiems savo kailiu taip ir neteko patirti, žiūrėti kaip į „nepasiekiamą idealą“.

Puoselėti šias viltis padėjo ilgalaikis neapibrėžtumas. Trejus metus, kol Klaipėdos kraštą Antantės valstybių vardu administravo Prancūzijos įgaliotinis ir dar kelis mėnesius po to, kai jį 1923 m. sausį prisijungė Lietuva, tūkstančiai nukentėjusiųjų kare vis vylėsi, kad ir jiems kada nors bus pradėti taikyti naujieji Vokietijos socialinio aprūpinimo įstatymai. 1920 m. vasarį atvykus Prancūzijos įgaliotiniui, kurį laiką padėtis iš esmės nesikeitė. Krašte toliau rinktos aukos nukentėjusiesiems kare, o Prancūzijos įgaliotinis 1921 m. sausio 14 d. išleido potvarkį, pagal kurį neįgaliesiems, kuriems rentos priklausė pagal Vokietijos įstatymus, Klaipėdos krašte jos irgi turėjo būti mokamos nuo 1921 m. sausio 1 d., bet tai nebuvo taikoma asmenims, kurie turėjo gauti aprūpinimą pagal 1920 m. gegužę priimtą Karių ir netekusių maitintojo socialinio aprūpinimo įstatymą ar kitus karių aprūpinimo įstatymus¹⁰⁵. Vis dėlto su Vokietija šiuo klausimu buvo pradėtos derybos, ir 1921 m. rugsėjo 24 d. ji pagaliau prisiėmė dalį įsipareigojimų Klaipėdos krašto nukentėjusiųjų kare atžvilgiu, bet, regis, dėl krašto statuso laikinumo tie įsipareigojimai buvo terminuoti – 1922 m. kovą atnaujinti, bet tik laikotarpiui iki 1923 m. kovo 31 d.¹⁰⁶ Tokiu

¹⁰³ Plg. I B Lietuvos ir Apygardžio, *Tilžės Keleivis*, 1919 08 19, nr. 99.

¹⁰⁴ Kriegsbeschädigten-Versammlung, *Memeler Dampfboot* (toliau MD), 1921 01 19, Nr. 15.

¹⁰⁵ Paliepimas, 1921 01 14, *Klaipėdos Krašto Waldžios Žinios* (toliau KKWŽ), 1921 01 18, nr. 7, p. 58.

¹⁰⁶ Paliepimas kaslink kitokio Nutwirtinimo Teikimų ir Mokesčių Invalidų Įsipirkime sulig 1. § tuolaikinio Suderėjimo apie tolesni Wykdinimą socialinio Įsipirkimo Klaipėdos Krašte, 1921 09 28, ten pat, 1921 10 07, nr. 111, p. 875–880; Abschrift zwischen den zuständigen Reichsministerien und den zuständigen Regierungsstellen des Memelgebiets, 1922 03 15/21, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 224; [Tuo pačiu pavadinimu], 1922 08 30/09 19, ten pat, l. 223.

būdu Vokietija tarytum įsipareigojo tol, kol šis regionas nepriklausys jokiai kitai valstybei – taigi nekeitė savo nuostatos iš esmės.

Tai paaiškina, kodėl Klaipėdos krašto karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjungos – pagrindinės nukentėjusiųjų kare lobistinės organizacijos¹⁰⁷ – susirinkime 1921 m. rugsėjį šios organizacijos vadovas Michelis Bertschus (Berčius) ėmė be jokių užuolankų propaguoti idėją, kad Klaipėdos kraštas turi likti nepriklausomas, o ne prijungiamas prie Lietuvos. Reikia prisiminti, kad dauguma karo veteranų Klaipėdos krašte bent dalį savosios fronto patirties 1915–1918 m. įgijo būsimos Lietuvos teritorijoje, ir tai, ką jie čia išvydo, patvirtino vokiečių karo metų propagandos pieštą vaizdinį apie atsilikusį „aziatų“ kraštą¹⁰⁸. Maža to, Klaipėdos krašto nukentėjusieji kare, regis, buvo neblogai informuoti apie rūpinimąsi karo neįgalųjų ir veteranų reikalais to meto Lietuvos Respublikoje. Antai M. Bertschus minėtame susirinkime gąsdino, esą Lietuvoje kompensacijos yra mokamos tik kariavusiems „už Lietuvą prieš Lenkiją“, o socialinio aprūpinimo srityje šioje šalyje nėra pažengta toliau dvarų parceliavimo ir žemės dalijimo Lietuvos kariuomenės savanoriams¹⁰⁹. Vadovaudamas minėtai organizacijai, M. Bertschus ir toliau puoselėjo panašias idėjas, 1921 m. gruodį dar tapdamas ir *Arbeitsgemeinschaft für den Freistaat Memelland* valdybos nariu¹¹⁰: šis komitetas ėmė rengti Klaipėdos krašte neoficialų gyventojų plebiscitą, įtikinėdamas juos pasirašyti už tai, kad kraštas taptų laisvąja valstybe.

Vis dėlto Vokietijai ir Klaipėdos kraštui susitarus dėl nukentėjusiųjų kare aprūpinimo, vargu ar kas pasikeitė taip, kaip tikėtasi. Buvo sutarta, kad nukentėjusieji kare Klaipėdos krašto gyventojai gaus tokias pat rentas kaip ir Vokietijos piliečiai, tačiau prie to turėjo finansiškai prisidėti ir pats Klaipėdos kraštas. Pastarajame 1922 m. sausį direktorijos nurodymu buvo įsteigta Socialinio aprūpinimo įstaiga (*Landesfürsorgeamt*), į kurios valdybos sudėtį tą pačių kovo mėn. buvo įtraukti ir minėtosios Karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjungos atstovai¹¹¹. Gegužės mėn. nukentėjusiuosius kare pradėta

¹⁰⁷ Vokietijoje kurti šią organizaciją pradėta dar 1917 m. Būsimajame Klaipėdos krašte pirmieji skyriai įkurti 1918 m. pabaigoje. Po krašto atskyrimo nuo Vokietijos čia veikę skyriai susibūrė į atskirą organizaciją, kuri visgi nenutraukė ryšių su „motinine“ Reicho karo neįgalųjų, dalyvių ir paliktųjų sąjunga. Kitaip nei Vokietijoje, kur pastaroji organizacija 1933 m. buvo paleista, Klaipėdos krašte jos „dukterinis variantas“ veikė iki pat 1939 m., 1938 m. persivadinęs pirma Klaipėdos krašto karo sužalotųjų, fronto kovotojų ir paliktųjų sąjunga (*Bund der Kriegsbeschädigten, Frontkämpfer und Hinterbliebenen des Memelgebiets*), o paskui Klaipėdos krašto vokiečių fronto kovotojų ir karo aukų sąjunga (*Memeldeutscher Frontkämpfer- und Kriegsopferbund*).

¹⁰⁸ Plačiau apie šiuos vaizdinius žr.: V. G. Liulevičius, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*, Cambridge, 2000; J. Tauber, *Wild East: German Impressions on Lithuania, 1915–1918, Empires and Nationalisms in the Great War: Interactions in East-Central Europe (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXI)*, eds. V. Safronovas, Č. Laurinavičius, Klaipėda, 2015, p. 171–184.

¹⁰⁹ IB Klaipėdos ir jos Apskritis, *Lietuviška Ceitunga*, 1921 09 27, nr. 116.

¹¹⁰ Aufruf, *MD*, 1921 12 11, Nr. 290.

¹¹¹ Nustatymai apie Įsteigimą Krašto Užrūpinimo Įstaigos, 1922 01 28, *KKWŽ*, 1922 02 01, nr. 14, p. 85–87; Paskelbimas, 1922 04 04, ten pat, 1922 04 07, nr. 42, p. 340–341.

registruoti¹¹², o liepą krašto Valstybės taryba nutarė skirti 6 mln. markių karo sužalotiesiems ir netekusiems maitintojo¹¹³. Tačiau 1922 m. antroji pusė Vokietijoje, o ir Klaipėdos krašte, kur tuo metu dar galiojo Vokietijos markė, buvo ūmios infliacijos laikotarpis, dėl kurios visos išmokos nukentėjusiesiems kare turėjo akimirksniu prarasti vertę. Valstybės taryba jau rugsėjo mėn. turėjo skirti papildomus 6 mln. markių nukentėjusiesiems kare ir pensininkams finansiškai paremti¹¹⁴. Galop 1923 m. sausį Lietuvai įvykdžius Klaipėdos krašto prijungimo karinę operaciją, Vokietija ėmė aiškiai signalizuoti, kad laikysis savo ankstesnės nuostatos ir prisiimtus įsipareigojimus vykdys iki 1923 m. kovo 31 d.¹¹⁵ Tas terminas, tiesa, dar syki vis dėlto buvo pratęstas, bet jau paskutinį kartą ir tik iki tų pačių metų rugsėjo 30 d.¹¹⁶

Atsidūrę tokioje padėtyje, nukentėjusieji kare ėmė derėtis su naująja teritorijos suverene tapusia Lietuva. Gegužės 4 d. Klaipėdoje, o birželio 4–7 d. Kaune įvyko pirmieji Klaipėdos krašto karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjungos atstovų bei gen. Vlodo Nagevičiaus, besirūpinusio karo sužalotųjų reikalais Lietuvoje, susitikimai. Nors jų metu pavyko išspręsti kelis esminius klausimus¹¹⁷, apskritai klaipėdiškiams šie susitikimai turėjo sudaryti įspūdį, kad jie grįžta į aprūpinimo situaciją, kuri Vokietijoje buvo prieš penkerius metus. Vietoje išplėtos finansinių kompensacijų sistemos jiems buvo pasiūlyti ortopediniai prietaisai ir profesinis perorientavimas...¹¹⁸ Tarytum pasiteisinimas skambėjęs gen. V. Nagevičiaus patikinimas „Mes turime mažai pinigų, bet daug geros ir stiprios valios“ paguosti vargu ar galėjo.

Lietuvoje suluošintųjų karuose, neišskiriant Didžiojo karo, aprūpinimo klausimas tuo metu dar buvo sprendžiamas savišalpos ar šalpos pagrindais. Rentos (Lietuvoje jos bendrai vadintos pensijomis) mokėtos suluošintiems tarnybos metu Lietuvos kariuomenės kariams, o po to, kai 1925 m. buvo priimtas Karių pensijų įstatymas¹¹⁹, ir daliai suluošintųjų Didžiajame kare (nors preciziškai tokia galimybė buvo įtvirtinta tik nuo 1930 m. sausio 1 d.), bet apėmė tik tuos, kurie tarnavo Rusijos kariuomenėje, t. y. Klaipėdos krašto gyventojams išvis nepriklausė. Tad čia gyvenę nukentėjusieji kare, kitaip nei jų likimo draugai esamoje valstybėje ir buvę bendrapiliečiai Vokietijoje, iki pat 1929 m. formaliai neturėjo pajamų šaltinių, kuriuos galėtų traktuoti kaip atlyginimą už jų nuopelnus kare.

¹¹² Lokales, *MD*, 1922 05 31, Nr. 125.

¹¹³ Staatsrat des Memelgebiets, ten pat, 1922 07 23, nr. 170.

¹¹⁴ Teuerung und Währungselend, ten pat, 1922 09 10, nr. 212.

¹¹⁵ Eingabe der Memeler Kriegsbeschädigten, ten pat, 1923 02 28, nr. 49; Kriegsbeschädigtenverhandlungen in Kowno, ten pat, 1923 06 12, nr. 134.

¹¹⁶ Abschrift zu VII 3590. II/23, 1923 06 15/07 03, *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 222.

¹¹⁷ Pvz., deryboms pasibaigus, buvo pranešta, kad Lietuvos vyriausybė nutarė skirti 10 tūkst. Lt Klaipėdos krašto neįgaliesiems, už kuriuos turėjo būti įrengtos suluošintųjų apmokymo dirbtuvės ir perkami jiems reikalingi prietaisai (Lokales, *MD*, 1923 06 17, Nr. 139).

¹¹⁸ Lokales, ten pat, 1923 05 15, nr. 111; Kriegsbeschädigtenverhandlungen in Kowno, ten pat, 1923 06 12, nr. 134.

¹¹⁹ Karių pensijų įstatymas, *Vyriausybės Žinios*, 1925 08 11, nr. 201, p. 1–4.

Jie gaudavo tik pašalpas, kurios būdavo mokamos atsižvelgiant ne į kare patirtus nuostolius, o į jų skurdo lygį. Tokios pašalpos kas mėnesį ir atskirais nutarimais prieš Kalėdas būdavo finansuojamos iš Klaipėdos krašto biudžeto lėšų (dalį kurių kraštas paskui susigrąžindavo iš Lietuvos vyriausybės) ir Vokietijos fondo *Deutsche Stiftung*¹²⁰. Pastarojo fondo paramą krašte paskirstydavo apie šimtas provokiškų organizacijų aplinkoje veikusiu patikimų asmenų, dažniausiai karo veteranų našlės¹²¹. Skiriamos tokiai paramai lėšos, tiesa, galėjo būti nemenkos: 1930 m. vasario mėn. ataskaitoje rašyta, kad per penkerius metus Klaipėdos krašte nukentėjusiems kare buvo paskirstyta apie 6 mln. Lt *Deutsche Stiftung* pinigų, skirtų pašalpoms, t. y. apie 1,2 mln. Lt per metus¹²². Krašto direktorija savo kasmetinį indėlį į pašalpas nukentėjusiems kare oficialiai vertino 900 tūkst. Lt suma¹²³. Neaišku tik tai, ar visos šios lėšos tikrai pasiekdavo tuos adresatus, kuriems buvo skirtos, kitaip tariant, ar formaliai deklaruotos sumos atitiko realų aprūpinimą.

Lietuvos vyriausybę faktas, kad Vokietija finansuoja dalį jos piliečių, vargu ar galėjo džiuginti, nors nėra iki galo aišku, kiek informacijos šiuo klausimu ji turėjo¹²⁴. Bet sprendimo linkme kompensavimo už kare patirtus nuostolius Klaipėdos krašto gyventojams klausimas ėmė judėti tik derybų dėl platesnio sutarčių paketo tarp Lietuvos ir Vokietijos metu. Dar 1925 m. pradžioje su Vokietija pradėta derėtis dėl pensininkų aprūpinimo Klaipėdos krašte, pavyzdžiu laikant Vokietijos sutartį, šiuo klausimu sudarytą su Danija¹²⁵. Pastaroji sutartis apėmė tiek pensijų valdininkams, tiek karinių rentų gavėjams bei netekusiems maitintojo sureguliuvimą¹²⁶. Tačiau derybų metu valdininkų ir karo sužalotųjų bei karių artimųjų aprūpinimo klausimai buvo atsieti, taip peraugdami į dvi atskiras sutartis. Savą vaidmenį čia bus atlikusi ir Klaipėdos krašto karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjunga. 1927 m. balandžio 20 d. Priekulėje įvyko šios organizacijos protesto susirinkimas, kurio rezoliucijoje pareikalauta, kad centrinė valdžia nedelsdama imtų mokėti Klaipėdos kraš-

¹²⁰ Klaipėdos kraštas nebuvo vienintelis šio Vokietijos reicho užsienio reikalų ministerijos ir kitų jos vyriausybės įstaigų kontroliuojamo fondo taikiny: jau nuo 1921 m. parama per fondą buvo teikiama asmenims, kuriems ji priklausė pagal Vokietijos įstatymus, bet kurie gyveno nuo šios šalies atskirtose Lenkijos teritorijose: N. Krekeler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*, Stuttgart, 1973, S. 58.

¹²¹ Memelländischer Kulturbund an den Herrn Landeshauptmann der Provinz Ostpreussen, Königsberg, 1930 02 21, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*, GK Memel, 220/5 (už galimybę pasinaudoti dokumento nuorašu dėkoju dr. Silvai Pocytei).

¹²² Ten pat.

¹²³ Die Regelung der Kriegsbeschädigten- und Hinterbliebenenversorgung im Memelgebiet, *MD*, 1929 08 18, Nr. 193; [Nepasirašyta, D. Zaunias?] Pro memoria [apie pokalbį su Vokietijos pasiuntiniu Lietuvoje], 1929 07 02, *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 149.

¹²⁴ Pvz., Užsienio reikalų ministerija tuo klausimu žinių, regis, neturėjo: plg. ten pat, l. 149–150.

¹²⁵ V. Sidzikauskas A. Voldemarui: Pensininkų sutartis; Sutarčių su Vokietija ratifikavimas ir vykdymas, 1928 11 17, ten pat, ap. 7, b. 760, l. 154.

¹²⁶ Abkommen über die Fürsorge für die Militärrentenempfänger und Pensionäre, [b. d.], ten pat, l. 248–255.

to nukentėjusiesiems pagal Vokietijos įstatymus priklausančias rentas¹²⁷. Reaguodamas į šį kreipimąsi, 1927 m. gegužės 3 d. krašto gubernatoriaus Karolis Žalkauskas užklauso Užsienio reikalų ministerijos, ar remiantis Vokietijos įstatymais, įmanoma išrūpinti pensijas Vokietijos kariuomenėje tarnavusiems suluošintiems veteranams ir netekusiems maitintojo Klaipėdos krašte¹²⁸. Šią užklausą ministerija pirma persiuntė Lietuvos pasiuntinybei Vokietijoje¹²⁹. Vėliau, matyt, aiškėjant Vokietijos nuostatai į finansinį įsipareigojimą kitų valstybių piliečiams žiūrėti be didesnio entuziazmo, ministerija vėl kreipėsi į gubernatorių, klausdama, kiek suluošintųjų kare yra Klaipėdos krašte ir kokio dydžio pašalpos jiems mokamos¹³⁰. Visa tai liudija bent du dalykus. Pirma, Lietuvos vyriausybėje iki derybų su Vokietija nebuvo patikimos informacijos apie nukentėjusiųjų Didžiajame kare Klaipėdos krašto gyventojų problemas ir jų aprūpinimą. Antra, Lietuva, kaip liudija 1928 m. sausio 29 d. Berlyne tarp Gustavo Stresemanno ir Augustino Voldemaro sudarytos tarpvalstybinės sutarties turinys, šiuo klausimu aiškiai ėjo į kompromisą: matyt todėl, kad buvo suinteresuota derybų dėl viso sutarčių paketo bendrąja baigtimi, o tos sutartys apėmė sienos, konsulinių paslaugų sureguliuavimo, prekybos ir laivininkystės bei kitus kur kas svarbesnius klausimus, jau neminint slaptojo „Berlyno protokolo“¹³¹. Sausio 29 d. sutartis apėmė pensijų mokėjimą karo veteranams ir rentų mokėjimą suluošintiems kare (taip pat sužalojimų patyrusiems civiliams) bei jų artimiesiems, netekusiems maitintojo. Lietuva įsipareigojo perimti jų aprūpinimą, kuris turėjo atitikti Lietuvos taisykles „asmenų, vertės ir rūšies atžvilgiu“, bet buvo numatytos kompensacinės priemonės, jei pagal Lietuvos įstatymus netekusieji maitintojo gautų mažesnes išmokas nei pagal Vokietijos¹³².

¹²⁷ Rezuluzija, Prökuls, 1927 04 20, ten pat, ap. 2, b. 7a, l. 219.

¹²⁸ Klaipėdos Krašto Gubernatorius Užsienių Reikalų Ministerijai, 1927 05 03, ten pat, ap. 7, b. 760, l. 247.

¹²⁹ Užsienių Reikalų Ministerija Lietuvos Pasiuntinybei Vokietijai, 1927 06 14, ten pat, l. 246.

¹³⁰ Užsienių Reikalų Ministerijos Generalinis Sekretorius Klaipėdos Krašto Gubernatoriui, 1927 11 03, ten pat, l. 216. Gubernatorius perdavė direktorijos žodžiu išsakytą informaciją, kad tokių asmenų esą 3100, o pašalpų jiems 1927 m. išmokėta 840 tūkst. (Klaipėdos krašto gubernatoriaus Užsienių Reikalų Ministerijos Generaliniam Sekretoriui, 1928 01 21, ten pat, l. 214). Dar vieną panašią užklausą ministerija išsiuntė 1928 m. rudenį, vėl gaudama atgal panašų skaičių – 3082 asmenis ([Užsienio reikalų ministerijos] Generalinis Sekretorius Klaipėdos Krašto Gubernatoriui, 1928 10 10, ten pat, ap. 2, b. 7a, l. 186; Klaipėdos Krašto Gubernatorius Užsienių Reikalų Ministerijos Generaliniam Sekretoriui, 1928 11 28, ten pat, l. 182–183ap).

¹³¹ Apie jį plačiau žr.: V. Ž a l y s, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 2, dalis 1, Vilnius, 2012, p. 183–205.

¹³² Drucksache Nr. 891. Ausgegeben am 15. März 1929: Entwurf eines Gesetzes über die deutsch-litauischen Verträge und Abkommen, *Verhandlungen des Reichstages*, IV. Wahlperiode 1928, Bd. 434: *Anlagen Nr. 753 bis 900 zu den Stenographischen Berichten*, Berlin, 1929, S. 39–41; Konvencija tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės kariams pensininkams Klaipėdos Krašte aprūpinti, 1928 01 29 [LR ratif. 1929 04 24], *Vyriausybės Žinios*, 1929 05 17, nr. 300, p. 13–15. Istoriografijoje šią sutartį iki šiol tebuvo lakoniškai pakomentavęs R. Ž i u g ž d a, Vokietijos ir Lietuvos santykiai 1929–1933 metais, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. XVIII (2), 1978, p. 14.

Pasklidus žiniai apie derybas tarp Lietuvos ir Vokietijos dėl šios sutarties, Klaipėdos krašte kilo nemaža entuziazmo banga. 1928 m. vasarą čia buvo pradėta eilinė karo suluošintųjų, karių našlių ir našlaičių registracija, kurią valdžios institucijos motyvavo naująja sutartimi¹³³. Nors ir su tam tikrais trikdžiais 1929 m. galiausiai ratifikuota ir įsigaliojusi Lietuvos ir Vokietijos sutartis, į kurią buvo dedamos didelės nukentėjusiųjų kare viltys, vis dėlto dar netapo istorijos pabaiga. Sunku pasakyti, kiek rimti buvo Lietuvos vyriausybės ketinimai laikytis sudarytos sutarties, bet 1929 m. birželio mėn. vyriausybė ir jos atstovas Klaipėdos krašte pradėjo ginčytis su autonominio regiono valdžios institucijomis dėl to, kas iš tiesų pagal šią sutartį turi aprūpinti nukentėjusiuosius kare ir žuvusių karių artimuosius. Apeliuodama į 1924 m. sudarytos Klaipėdos krašto konvencijos statuto nuostatą, kad socialinis aprūpinimas priklauso autonominio regiono kompetencijai, vyriausybė pradėjo spausti Klaipėdos krašto direktoriją, kad ši prievolė yra jos. Pastaroji savo ruožtu tokios prievolės kratėsi nurodydama, kad Vokietijos ir Lietuvos sutartimi kompensacinius išpareigojimus aiškiai prisiėmė Lietuva, o ne Klaipėdos kraštas, kuriam, jos nuomone, šių išpareigojimų vykdymą tebuvo pavesta administruoti¹³⁴. Žodį šiuo klausimu tarė taip pat Karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjunga. Ji pareiškė, esą traktuotė, kad karo sužalotųjų reikalavimų tenkinimas priklauso socialinio aprūpinimo sferai, apskritai yra klaidinga: anot jos lyderio, iki šiol buvusi padėtis, kai dalijant išmokas lemiamas kriterijus buvo skurdo lygis, iš tiesų priminė socialinį aprūpinimą, tačiau Lietuvos ir Vokietijos sutartyje kalba ėjo apie rentas ir pensijas, kurių reikalauti galėjo nebūtinai nepasiturintys, bet tie, kam jos priklauso pagal įstatymą. Vien todėl negalima kare sužalotųjų reikalavimų įstatymiškai reguliuoti remiantis Klaipėdos krašto statuto 5 str. 5-uoju paragrafu¹³⁵, – teigė M. Bertschus. Dvi pusės – direktorija bei Vokietijos pasiuntinys Kaune iš vienos ir Lietuvos vyriausybė iš kitos – pirma tikėjosi įveikti viena kitą spaudimu, ir tik 1932 m. rugpjūčio 18 d. buvo pasiektas kompromisinis finansinis sutarimas derybose, kurioms tarpininkauti teko kviestis Tautų Sąjungos ekspertą, švedų ekonomistą Perą Jacobssoną¹³⁶. Praėjus savaitei po Lietuvai palankaus Tarptautinio Hagos tribunolo

¹³³ Plg. Lokales, *MD*, 1928 07 15, Nr. 165.

¹³⁴ Teisiniu aspektu viešai spaudoje tuo klausimu pasisakė Vokietijos teisininkas Erichas Kaufmannas ir Lietuvos teisininkas Jokūbas Robinzonas. Pirmasis gynė nuostatą, kad Klaipėdos kraštas ir Lietuva turi dalytis finansinę naštą, bet Lietuvos pozicijos vienareikšmiškai negynė ir J. Robinzonas (nors parengė Lietuvai iš esmės palankų Klaipėdos krašto konvencijos komentarą). Plg. E. K a u f m a n n, Die Okkupationskosten und die Militärrenten des Memelgebietes. Ein Beitrag zur Lehre von der Autonomie und von der Staatensukzession, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1933, Bd. 3, Teil I, S. 297–312; J. R o b i n z o n a s, *Klaipėdos krašto konvencijos komentaras*, t. 1, Kaunas, 1934, p. 139–144, 330.

¹³⁵ Šiame paragrafe teigiama, kad socialinis aprūpinimas ir darbo teisės reglamentavimas priklausė Klaipėdos krašto autonominių valdžios įstaigų kompetencijai.

¹³⁶ Das Memelgebiet erhält nur die Hälfte des Finanzanteils..., *MD*, 1929 07 07, Nr. 157; Die Regelung der Kriegsbeschädigten- und Hinterbliebenenversorgung im Memelgebiet, ten pat, 1929 08 18, nr. 193; Zur

sprendimo, Lietuva visgi sugebėjo pasiekti, kad rentų mokėjimo našta prisiimtų direktorija, bet vyriausybė įsipareigojo ne daugiau kaip pusę tam reikalingų lėšų dotuoti, kasmet mažindama specialių dotacijų dydį 50 tūkst. Lt.

Lietuvos poziciją šiuo klausimu, matyt, lėmė kelios aplinkybės. Pirma, 1928 m. sausio 29 d. sutartimi prisiimti įsipareigojimai reiškė, kad nukentėjusiųjų Didžiajame kare Klaipėdos krašto gyventojų rentos prilyginamos rentoms, kurias Lietuvos vyriausybė mokėjo suluošintiems tarnybos metu Lietuvos kariuomenės kariams. Jos buvo du tris kartus didesnės už rentas, mokamas neįgaliesiems buvusiems Rusijos kariuomenės kariams, o netekusieji maitintojo Lietuvoje apskritai negavo jokių išmokų¹³⁷. Taigi įsipareigojimas Klaipėdos krašto gyventojams, kurį Lietuva prisiėmė „iš reikalo“, galėjo kelti kitų suinteresuotų Didžiajame kare nukentėjusiųjų grupių lūkesčius ir / ar nepasitenkinimą. Antra, minėtasis įsipareigojimas kartu vertė Lietuvą mokėti rentas ir išmokas savo piliečiams, kurių lojalumu Lietuvai buvo mažų mažiausiai abejojama.

Bet kokių atveju 1932 m. derybų baigtis reiškė, kad karo metų įsipareigojimai, kuriuos Vokietija pradėjo įgyvendinti 1920–1922 m., Klaipėdos krašte imti realizuoti po dešimties metų. Pagal 1932 m. paskelbtą tvarką¹³⁸ ir galiausiai 1933 m. lapkričio 29 d. krašte priimtą atskirą Aprūpinimo vykdymo įstatymą¹³⁹, kurio projektą Klaipėdos krašto direktorija buvo parengusi dar 1928 m.¹⁴⁰, direktorija mokėjo rentas karo veteranams ir nukentėjusiesiems kare, įskaitant dėl sužalojimų darbingumo netekusius karo veteranus, nukentėjusius nuo karo civilius bei netekusiuosius kare maitintojo. Nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios Klaipėdos krašto gyventojai ėmė gauti nebe labdarą primenančias ir

Kriegsbeschädigtenfrage, ten pat, 1929 09 18, nr. 219; Die Zahlungen an die Kriegsbeschädigten, ten pat, 1929 11 01, nr. 257; Generalversammlung der Ortsgruppe Memel des Bundes der Kriegsbeschädigten und Hinterbliebenen, ten pat, 1930 02 25, nr. 47; Um das Finanzabkommen, ten pat, 1931 03 31, nr. 76; Der Haushaltplan für 1933, ten pat, 1932 11 26, nr. 278; Lietuvos Vokietijos konvencijos dėl Klaipėdos krašto karo pensininkų aprūpinimo vykdymas. Bylos santrauka, [1933–1934 m.], *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 70–73; Finansų ministerijos referento J. Leono pažyma Krašto apsaugos ministerijos Pensijų skyriaus viršininkui „Klaipėdos krašto karo rentininkų aprūpinimas“, 1937 03 09, ten pat, f. 384, ap. 5, b. 37, l. 8–12. Sutarimo protokolą žr.: ten pat, f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 23–24.

¹³⁷ Plg. Vyr. štabo Administracijos Valdyba Užsienio reikalų ministerijai, 1930 09 23, ten pat, f. 384, ap. 5, b. 12, l. 15–15ap.

¹³⁸ Įstatymas apie procedūrą aprūpinimo reikalais, 1932 07 22, *KKWŽ*, 1932 07 28, nr. 97, p. 604–612; Buvusios Vokietijos kariuomenės karių ir jų paliktųjų bei nukentėjusių nuo karo civilinių asmenų, seniau buvusią Vokietijos piliečių ir jų paliktųjų aprūpinimo pagal Įstatymo apie procedūrą aprūpinimo reikalais (Waldžios Žinios 1932, pusl. 604 ir sek.) taisyklės, 1932 08 26, ten pat, 1932 09 01, nr. 110, p. 690–698.

¹³⁹ Įstatymas apie buvusios vokiečių kariuomenės karių ir jų paliktųjų bei nukentėjusių nuo karo civilinių asmenų ir jų paliktųjų aprūpinimo sutvarkymą ir pravedimą (aprūpinimo pravedimo įstatymas), 1933 12 14, ten pat, 1933 12 19, nr. 140, p. 1007–1017.

¹⁴⁰ Landtag des Memelgebiets, *MD*, 1928 12 15, nr. 295; Die lebenswichtigste Frage des Memelgebiets, ten pat, 1929 09 01, nr. 205.

todėl žeminančiai veikdavusias išmokas, bet rentas, priklausiusias jiems pagal karo nuostolių kompensavimo tvarką. Tiesa, kiek realiai išaugo aprūpinimui skiriama suma, išsiaiškinti beveik neįmanoma dėl finansavimo mechanizmo, taikyto iki 1929 m., painumo. Pasitikint deklaruotu skaičiumi – vidutiniškai 2,1 mln. Lt per metus, kurie iki tol kasmet esą buvo paskirstomi nukentėjusiųjų kare reikalams per pašalpas ir paramą – išeitų, kad jų padėtis visiškai nepasikeitė, mat 1932–1936 m. direktorija pensijoms ir rentoms, mokamoms pagal 1928 m. sutartį, kasmet išleisdavo 1,7–2,0 mln. Lt, kurie buvo paskirstomi tenkinant vidutiniškai apie 2130 prašymų¹⁴¹. Tačiau patys nukentėjusieji savo padėtį po 1928 m. vertino kur kas geriau.

Nors nuostolių kompensavimo nukentėjusiems kare Klaipėdos krašto gyventojams klausimą tai, atrodytų, išsprendė, ši problema išliko politizuota. Antai 1935 m. pradžioje, vykdant forsuotą Klaipėdos krašto integravimo kampaniją, Jurgio Brūvelaičio direktorija vėl jį atnaujino, pasiūlydama sumažinti rentas ketvirtadaliu, be to, atleisti iš darbo sužalotuosius kare, kurie dirbo lauko darbus arba statė plentus. Be seimelio pasitikėjimo tuo metu dirbusi direktorija argumentavo, kad pastarieji ir taip gauna rentas, tad dirbti neturėtų. 1935 m. pabaigoje, pasikeitus politinei situacijai Lietuvos ir Vokietijos santykiuose, naujai išrinktas Klaipėdos krašto seimelis nutarė prašyti Lietuvos vyriausybės minėtąjį nutarimą atšaukti¹⁴², taip grąžindamas kompensacijų nukentėjusiems Didžiajame kare Klaipėdos krašto gyventojams klausimą Lietuvos ir Klaipėdos krašto santykių dienvakien. Derybos dėl to vyko visus 1936 m. Jų metu autonominio regiono atstovai, spausdami centrinę valdžią, ėmė naudoti dar 1929 m. pirmą kartą iškeltą ir iki 1936 m. ne sykį kartotą idėją¹⁴³ reikalauti, kad Lietuva kompensuotų nukentėjusiems kare Klaipėdos krašto gyventojams dar ir už rentų nemokėjimo laikotarpį, t. y. už 1923–1929 m.¹⁴⁴ Lietuvos vyriausybė savo ruožtu irgi turėjo svertą, mat 1932 m. derybų keliu pasiektas susitarimas finansinę atsakomybę tarp direktorijos ir vyriausybės paskirstė tik laikotarpiui iki 1936 m. imtinai; dėl 1937 m. ir vėlesnių metų turėjo vykti naujos finansinės derybos, kuriose Finansų ministerijos atstovai siūlė laikytis 1929 m. taktikos: teigti, kad finansine prasme

¹⁴¹ Klaipėdos krašto vyr. aprūpinimo įstaigos pažymos „Į aprūpinimo teises turinčiųjų skaičius...“ nuorašas. Priedai I–II, 1937 03 09, *LCVA*, f. 384, ap. 5, b. 37, l. 6–7. Klaipėdos krašto biudžetui tai buvo gana didelė našta: 1932 m. tam buvo skirta 1,62 mln. iš visos 19,0 mln. biudžeto išlaidų sumos (8,5 proc.); 1933 m. planuota, kad išlaidos sieks 2,57 mln. iš 19,1 mln. išlaidų sumos (13,4 proc.): Der Haushaltplan für 1933, *MD*, 1932 11 26, nr. 278.

¹⁴² Tagung des Bundes der Kriegsbeschädigten und -hinterbliebenen, *MD*, 1935 07 02, Nr. 152; Dritte Sitzung des Landtages, ten pat, 1935 12 12, nr. 291.

¹⁴³ Die Regelung der Kriegsbeschädigten- und Hinterbliebenenversorgung im Memelgebiet, ten pat, 1929 08 18, nr. 193; Der Haushaltplan für 1933, ten pat, 1932 11 26, nr. 278.

¹⁴⁴ Generalversammlung der Ortsgruppe Memel des Bundes der Kriegsbeschädigten und Hinterbliebenen, ten pat, 1937 02 02, nr. 27.

už viską atsakingas pats Klaipėdos kraštas¹⁴⁵. Tarpinstitucinis susirašinėjimas šiuo klausimu įtraukė ir Užsienio reikalų ministeriją, vadinasi, reikalas buvo traktuojamas Lietuvos ir Vokietijos diplomatinių santykių kontekste. Vis dėlto turint omeny poziciją, į kurią Lietuva pateko santykiuose su Vokietija 1935 m. dėl savo politikos Klaipėdos krašte ir tarptautinės geopolitinės situacijos, vyriausybė vis lengviau ryždavosi vienai nuolaidai po kitos, o Klaipėdos krašto institucijos bei nukentėjusieji kare reikalavo vis daugiau ir daugiau. 1937 m. rugsėjo 10 d. buvo pasirašytas protokolas, numatęs 1932 m. finansinio susitarimo su Klaipėdos kraštu dėl nukentėjusiųjų kare aprūpinimo pratęsimą iš esmės nepakitusiomis sąlygomis laikotarpiui iki 1940 m. gruodžio 31 d.¹⁴⁶ 1938 m. vasarį krašto Karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjungos nariams buvo perpus sumažintas naudojimosi geležinkeliu visoje Lietuvoje tarifas¹⁴⁷. Galiausiai Lietuvos vyriausybės kuluaruose imta vis daugiau dėmesio skirti ir kompensacijų už 1923–1929 m. laikotarpio nepriemokas klausimui, kuris ne vieną sykį įvairiais lygiais analizuotas iki pat 1939 m. kovo mėn. Klaipėdos krašto aneksijos.

Dar 1932 m. pabaigoje sulaukus oficialaus direktorijos kreipimosi šiuo klausimu, naujų finansinių įsipareigojimų galimybė buvo išsyk atmesta. Kurį laiką manyta, kad tai būtų galima sutvarkyti papildomai derantis su Vokietija. Tačiau ir šią idėją jau 1933 m. Užsienio reikalų ministerija atmetė. Vis dėlto Karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjunga, kuriai 1930–1938 m. vadovavo, reikalui esant, savo lietuvišką kilmę ne sykį deklaravęs Jurgis Trumpa, ir po to ne vieną kartą kreipėsi į vyriausybę. Klaipėdiškių pretenziją parėmė Lietuvos karo invalidų sąjungos atstovai, su kuria, J. Trumpai vadovaujant, pradėta glaudžiau bendradarbiauti, 1934 m. netgi pirmą kartą dalyvaujant bendrame Lietuvos neįgaliųjų suvažiavime¹⁴⁸. Kaip 1925 m. įkurtos Neįgaliųjų ir kitų karo veteranų asociacijų tarptautinės konferencijos (*Conférence Internationale des Associations de Mutilés et Anciens Combattants* (CIAMAC)) valdybos narys, J. Trumpa įtraukė į reikalą ir pastarąją organizaciją, kuriai atstovauti tuo reikalu ėmėsi jos vicepirmininkas Friedrichas Andresenas. 1937 m. rugsėjo 9–12 d. klausimas buvo svarstomas CIAMAC XIII sesijoje (metiniame susirinkime) Paryžiuje, kur dėl 1923–1929 m. nepriemokų netgi priimta atskira rezoliucija. Joje buvo įvertintos minėtojo F. Andreseno pastangos tarpininkauti sprendžiant klausimą ir jis tarptautinės organizacijos vardu įpareigotas toliau tai da-

¹⁴⁵ Finansų ministerijos referento J. Leono pažyma Krašto apsaugos ministerijos Pensijų skyriaus viršininkui „Klaipėdos krašto karo rentininkų aprūpinimas“, 1937 03 09, *LCVA*, f. 384, ap. 5, b. 37, l. 11–12.

¹⁴⁶ Susitarimo, padaryto Kaune 1937 m. rugsėjo mėn. 10 d. tarp Ministerių Kabineto įgalioto deryboms su Klaipėdos Krašto Direktorija vesti komisijos pirmininko G. Feterausko ir Klaipėdos Krašto Direktorijos įgaliotų atstovų finansiniais reikalais protokolas, ten pat, f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 25–26.

¹⁴⁷ *Klaipėdos Krašto Karo Sužalotųjų, Karo Dalyvių ir Paliktųjų Sąjungos Žinios*, 1938, nr. 4, p. 25.

¹⁴⁸ Pro memoria (J. Urbšio, Politikos Departamento Direktorius), 1934 10 08, *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 10, l. 115.

ryti¹⁴⁹. Tam tikra prasme išreikšdami solidarumą, į Klaipėdos krašto karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjungos kasmetinį suvažiavimą 1938 m. liepos mėn. atvyko ne tik Komiteto Lietuvos karo invalidams šelpti pirmininkas gen. V. Nagevičius, bet ir visa CIAMAC vadovybė¹⁵⁰. Klaipėdos krašto direktorija vien per 1938 m. išsiuntė vyriausybei tris raštus, kuriuose ragino spręsti šių kompensacijų klausimą¹⁵¹. Ne tik Karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjunga, bet galiausiai ir Klaipėdos krašto gubernatorius ėmė raginti, kad Lietuva dėl šių kompensacijų tarpininkautų derybose su Vokietija¹⁵². Visgi pirmiausia nebuvo aišku, apie kokią konkrečiai kompensacijų sumą ėjo kalba: neoficialiai direktorija prasitarė, kad pakaktų ir 1,5–2 mln. Lt, oficialiai buvo įvardijama 9–10 mln. suma, nukentėjusiųjų organizacija iš pradžių kalbėjo apie 7,5 mln., bet vėliau, remdamasi 1935 m. savo pačios atliktu skaičiavimu, konstatavo 4,1 mln. Lt „įsiskolinimą“, pretenzijas į kurį reiškė 840 asmenų¹⁵³. Savo ruožtu Lietuvos vyriausybė, nenorėdama silpninti pozicijos santykiuose su Vokietija, atkakliai vengė derėtis šiuo klausimu, mat remiantis sutartiniais įsipareigojimais, Lietuva ir Vokietija viena kitai jokių finansinių pretenzijų nebeturėjo. Tokiu būdu bent jau Klaipėdos krašte gyvenusių nukentėjusiųjų kare požiūriu (kurį neabejotinai veikė ir bendroji toli gražu nevienareikšmė autonominio Klaipėdos krašto ir Lietuvos vyriausybės santykių konjunktūra) visos jų keltos problemos dėl nuostolių kompensavimo taip ir nebuvo išspręstos.

Išvados

Poimperinė Vokietija ir poimperinė Lietuva – dvi valstybės, kurių vyriausybių interesų lauke tarpukariu atsидūrė Klaipėdos krašto gyventojai – skirtingai sprendė klausimą, ką daryti su nebeegzistuojančių imperijų karo palikimu ir jų prisiimtais socialiniais įsipareigojimais. Įtakingos nukentėjusiųjų kare interesų grupės, kurios Vokietijoje ėmė burtis karui baigiantis, sugebėjo pasiekti, kad po monarchijos žlugimo vairą perėmusios Veimaro respublikos vyriausybės tuos įsipareigojimus vykdytų ir įvairiopus gyventojų patirtus karo nuostolius kompensuotų (nors kompensavimo apimtys neatitiko nukentėjusiųjų

¹⁴⁹ Plg. Resolution VI. Les Pensions des Victimes de Guerre du Territoire de Memel, ten pat, l. 25.

¹⁵⁰ Reikšmingas Klaipėdos krašto Invalidų Sąjungos atstovų suvažiavimas, *Lietuvos aidas*, 1938 07 26, nr. 330 (4139), p. 2.

¹⁵¹ Konvencijos kariams pensininkams Klaipėdos krašte aprūpinti vykdymas. Pastabos prie Direktorijos 1938 m. gruodžio 17 d. rašto Nr. 1219 H.F., *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 7a, l. 47–48.

¹⁵² Klaipėdos Krašto Gubernatorius Užsienių Reikalų Ministerijos Generaliniam Sekretoriui, 1938 01 25, ten pat, b. 10, l. 22–22ap.

¹⁵³ Ten pat; Pro memoria (J. Urbšio, Politikos Departamento Direktorius), 1934 10 08, ten pat, l. 115; Karo Sužalotųjų ir Paliktųjų Klaipėdos Krašto Sąjungos Valdyba Užsienio Reikalų Ministerijai, 1936 01 17, ten pat, l. 52 (pretenzijų vardinį sąrašą žr. ten pat, l. 54–82ap).

siųjų lūkesčių). Sparčiai išsprendus karo nuostolių padengimo klausimą, kompensacinių priemonių taikymas gal ir nebūtų turėjęs didesnio poveikio. Tačiau mokėti kompensacijas, kurias galiausiai prisiėmė valdžios institucijos, buvo įsipareigota gerokai padelsus, o Klaipėdos kraštui dalis šių įsipareigojimų ilgai nebuvo taikomi apskritai. Tad lyginant su likusiais Vokietijoje savo buvusiais bendrapiliečiais, šio regiono nukentėjusieji kare buvo gerokai ilgiau maitinami vien pažadais. Tai turėjo lemti, kad karo iššūkių sukeltos socialinės įtampos čia liko aktualios kur kas ilgiau. Pažadai dėl karo nuostolių kompensavimo iš tiesų ne vienerius metus ir netgi ne vieną dešimtmetį Klaipėdos krašto nukentėjusiuosius kare vertė iš pradžių įrodinėti savo netektis, siekiant jų viešo pripažinimo, o po to kaskart taikyti sau „aukos“ statusą. Šios praktikos, suprantama, galėjo tik stimuliuoti karo patirčių atgaminimą, ir vargu ar prisidėjo prie jų psichologinės įveikos.

Taikant proporcinio skaičiavimo metodą, pavyko nustatyti, kad Klaipėdos krašte tarpukariu būta apie 12 tūkst. suluošintųjų dėl karo, kare žuvusiųjų našlių ir našlaičių bei grįžusiųjų iš tremties Rusijoje (jie sudarė 8,5 proc. visų gyventojų), daliai kurių priklausė ilgai žadėtos kompensacijos, neskaičiuojant tų, kurie pagal Vokietijos įstatymus galėjo reikšti pretenzijas dėl kare nuniokoto jų turto. Materialių nuostolių kompensavimo jiems klausimą Vokietijos ir Prūsijos valdžia pradėjo spręsti dar karo metais, nors tame svarbų vaidmenį atliko visuomeninės paramos iniciatyvos. Tačiau fiziškai sužalotų karių ir netekusiųjų maitintojo aprūpinimo klausimas, sprendžiant kurį karo metais Rytų Prūsijos provincijos valdžia bei šalpos organizacijos atliko svarbiausią vaidmenį, dar ilgokai po karo Klaipėdos krašte buvo sprendžiamas taikant žeminančias pašalpų mokėjimo praktikas.

Nukentėjusiųjų Didžiajame kare aprūpinimo situacija Lietuvos Respublikoje buvo gerokai sudėtingesnė nei Vokietijoje, bet Klaipėdos krašto gyventojų padėtis buvo sudėtingesnė ir lyginant su buvusiais Rusijos kariuomenės karo veteranais, mat Lietuvoje tų, kurie tarnavo Vokietijos kariuomenėje, aprūpinimo problema viešumoje iš esmės neegzistavo. Jiems kompensuoti nuostolius Lietuvos vyriausybė įsipareigojo tik platesnio sutarčių paketo sudarymo su Vokietija kontekste. Tikėtina, kad būtent šis „įsipareigojimas iš būtinybės“ lėmė ir tolesnį Lietuvos vyriausybės požiūrį, kai susitarimą su Vokietija bandyta vengti vykdyti naudojantis teisinio Klaipėdos krašto statuso precizišku neapibrėžtumu. Galima sakyti, tai patvirtina ankstesnių tyrimų išvadas, kad Lietuva nematė aiškesnės dialogo su vietiniais Klaipėdos krašto gyventojais perspektyvos, taigi ir reikalo plačiau atsižvelgti į jų interesus bei poreikius. Kompensavimo už karo nuostolius nukentėjusiems per Didįjį karą šio krašto gyventojams klausimo dinamika, sykiu ir Lietuvos vyriausybės noras toms kompensacijoms įsipareigoti, visiškai priklausė nuo bendresnių tendencijų Lietuvos ir Vokietijos santykiuose.

Publikuotų šaltinių ir literatūros sąrašas

An unsere verwundeten und kranken Krieger! Leitworte überreicht vom Arbeitsausschuß für Kriegsbeschädigtenfürsorge in der Provinz Ostpreußen. Königsberg: Ostpreußische Druckerei, [1915].

Anleitung für die Berufsberater von Kriegsbeschädigten, hg. vom Arbeitsausschuß für Kriegsbeschädigtenfürsorge in der Provinz Ostpreußen. Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, [1915].

Aus der Tätigkeit der Verwaltungsbehörden der Provinz während des Krieges. *Ostpreußische Kriegshefte*, 1916, Hf. 4, S. 52–90.

BATOCKI, Adolf von. Vorwort. *Ostpreußische Kriegshefte*, 1915, Hf. 1, S. 7–8.

Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1915, 14. Jahresbericht. Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, 1916.

Bericht über die vierte Sitzung der Kriegshilfskommission am 23. Oktober 1915 (Wiederaufbau der Provinz Ostpreußen, Hf. 7). Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, [1915].

Bestimmungen über Kriegsschadenermittlung und Vorentscheidungen (Wiederaufbau der Provinz Ostpreußen, Hf. 5), zusammengestellt im Oberpräsidium zu Königsberg Pr. am 1. Juli 1915. Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, [1915].

BRACKMANN, Albert. Der erste Einfall der Russen in Ostpreußen. *Ostpreußische Kriegshefte*, 1915, Hf. 1, S. 9–59.

BRACKMANN, Albert. Königliche und amtliche Kundgebungen zum Wiederaufbau der Provinz. *Ostpreußische Kriegshefte*, 1916, Hf. 4, S. 7–51.

Die Bundesratsverordnung über Wohlfahrtspflege während des Krieges vom 15. Februar 1917 (Heß-Kriegsschriftensammlung, 69). Hg. Paul Frank, Siddy Wronsky. Stuttgart: J. Heß, 1917.

Denkschrift über die Beseitigung der Kriegsschäden in den vom feindlichen Einfall berührten Landesteilen. [Berlin: s. n., 1916].

DETHLEFSEN, Richard. Die Baudenkmäler auf dem ostpreußischen Kriegsschauplatz. In: *Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung.* Hg. Paul Clemen, Bd. 2: *Die Kriegsschauplätze in Italien, im Osten und Südosten.* Leipzig: E. A. Seemann, 1919, S. 71–81.

DETHLEFSEN, Richard. Die Kriegsschäden in Ostpreußen. *Zentralblatt der Bauverwaltung*, 1914, Nr. 97, S. 667–670; Nr. 98, S. 674–675.

FISCHER, Paul. Die Maßnahmen der Staatsregierung für den Wiederaufbau Ostpreußens. *Zentralblatt der Bauverwaltung*, 1915, Nr. 46, S. 297–299.

FRANÇOIS, Hermann von. *Tannenberg. Das Cannae des Weltkrieges in Wort und Bild.* Berlin: Deutscher Jägerbund, 1926.

GOLDSTEIN, Ludwig. *Die Wiederaufbau Ostpreußens 1914/19.* Königsberg: Hartung'sche Zeitungs- und Verlagsdruckerei, 1919.

Handbuch des Vaterländischen Frauen-Vereins, hg. zum 11. November 1916 vom Hauptvorstande, 2. Aufl. Berlin: Carl Heymann, 1917.

Klaipėdos Krašto Karo Sužalotųjų, Karo Dalyvių ir Paliktujų Sąjungos Žinios, 1938.

Klaipėdos Krašto Waldžios Žinios, 1921, 1922, 1932, 1933.

Königsberger Hartungsche Zeitung, 1918–1919.

Kriegsbeschädigte! Kriegshinterbliebene! Was leistet das Reich für Euch? Berlin, 1920.

Der Kriegsbeschädigte in der Landwirtschaft (Landwirtschaftliche Sonderausgabe der Zeitschrift für die Kriegsbeschädigten-Fürsorge in Ostpreußen). Hg. [Friedrich] von Berg. Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, 1916.

LEIPACHER, K[arl] O[tto]. *Die Russenflut in Ostpreußen. Nach amtlichen Berichten, zuverlässigen Schilderungen und eigenem Erleben* (In den Gluten des Weltbrandes, Bd. II), 2. Hälfte: *Schicksal und Anteil*, 2. Aufl. Leipzig und Würzburg: Curt Kabitzsch, 1918.

Lietuvos aidas, 1938.

Lietuvių žurnalas, 1916, 1917, 1921.

Memeler Dampfboot, 1921, 1922, 1923, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1935, 1937.

Ostpreußen, seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft (Kriegs-Veröffentlichungen des Deutschen Bundes Heimatschutz), 2. Heft: *Vortrag des Oberpräsidenten der Provinz Ostpreußen, Herrn von Batocki-Bledau, gehalten in Berlin am 16. März 1915*. München: Georg D. W. Callwey, [1915].

Ostpreußisches Mitteilungs-Blatt, 1924.

POPITZ, [Johannes]. Die Feststellung von Kriegsschäden und die Gewährung von Vorentscheidungen, insbesondere nach den Preußischen ergänzenden Ausführungsbestimmungen für Ostpreußen. *Preußisches Verwaltungs-Blatt*, 1917 07 28, Jg. 38, Nr. 43, S. 605–619.

Preußische ergänzende Ausführungsbestimmungen vom 25. Juni 1917 zum Reichsgesetz über die Feststellung von Kriegsschäden vom 3. Juli 1916 (R.G.Bl. S. 675) für den Umfang der Provinz Ostpreußen. Berlin: [Königliche Hofbuchdruckerei E. S. Mittler & Sohn], 1917.

Rechtsprechung und Medizinal-Gesetzgebung, 1915.

Reichs-Gesetzblatt, 1873, 1906, 1907, 1916, 1917, 1920, 1922.

Richtlinien für die Berufsberatung von ostpreußischen Kriegsbeschädigten. Hg. vom Landeshauptmann der Provinz Ostpreußen. Königsberg i. Pr.: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, 1916.

Sanitätsbericht über das Deutsche Heer (Deutsches Feld- und Besatzungsheer) im Weltkriege 1914/1918, bearb. in der Heeres-Sanitätsinspektion des Reichskriegsministeriums, Bd. 3: *Die Krankbewegung bei dem Deutschen Feld- und Besatzungsheer im Weltkriege 1914/1918*. Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1934.

SAENGER, [Konrad]. „Ostpreußenhilfe“. *Ostpreußische Kriegshefte*, 1916, Hf. 4, S. 91–114.

Sammlung der Drucksachen des Preußischen Hauses der Abgeordneten (Anlagen zu den stenographischen Berichten), 22. Legislaturperiode, III. Session 1916/17, Bd. 3. Berlin: Preußische Verlagsanstalt, 1916.

Sammlung der Drucksachen des Preußischen Hauses der Abgeordneten (Anlagen zu den Wörtlichen Berichten), 22. Legislaturperiode, III. Tagung 1916/18, Bd. 11. Berlin: Preußische Verlagsanstalt, 1919.

STRECKER, Karl. *Von Hannibal zu Hindenburg. Studien über Hindenburgs Strategie und ihre Vorläufer*. Berlin: Karl Curtius, 1915.

Tilžės Kelewis, 1919.

Verhandlungen des Reichstages, IV. Wahlperiode 1928, Bd. 434: *Anlagen Nr. 753 bis 900 zu den Stenographischen Berichten*. Berlin: Julius Sittenfeld, 1929.

Vyriausybės Žinios, 1925, 1929.

Wiederaufbau der durch den Krieg zerstörten Ortschaften Ostpreußens. Bericht über die erste Tagung der Abteilung für den Wiederaufbau zerstörter Ortschaften am 18. Dezember 1914. Königsberg: Kriegshilfskommission für die Provinz Ostpreußen [Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt], [1914].

Die Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle, verwaltungstechnische und baukünstlerische Leistung, hg. Erich Göttingen u.a. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1928.

BEIL, Christine. Zwischen Hoffnung und Verbitterung. Selbstbild und Erfahrungen von Kriegsbeschädigten in den ersten Jahren der Weimarer Republik. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1998, Jg. 46, Hf. 2, S. 139–157.

COHEN, Deborah. *The War Come Home: Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1939*. Berkeley, CA: University of California Press, 2001.

CROCO, Marc-Antoine; CROCO, Louis. From shell shock and war neurosis to posttraumatic stress disorder: a history of psychotraumatology. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2000, vol. 2, no. 1, p. 49–51.

DEHNEN, Max. *Die Kriegsgräber in Ostpreussen von 1914/15* (Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr., XXVII). Würzburg: Holzner, 1966.

DIEHL, James M. The Organization of German Veterans, 1917–1919. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1971, Bd. 11, S. 141–184.

DIEHL, James M. Victors or Victims? Disabled Veterans in the Third Reich. *The Journal of Modern History*, 1987, vol. 59, no. 4, S. 705–736.

DIEHL, James M. Veterans' Politics under Three Flags. In: *The War Generation. Veterans of the First World War*. Ed. S. R. Ward. Port Washington, NY, London: National University Publications Kennikat Press, 1975, p. 135–186.

ELLIOTT, C[hristopher] J[ames]. The Kriegervereine and the Weimar Republic. *Journal of Contemporary History*, 1975, vol. 10, no. 1, p. 109–129.

FRIE, Ewald. Vorbild oder Spiegelbild? Kriegsbeschädigtenfürsorge in Deutschland 1914–1919. In: *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*, im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes hg. W. Michalka. Weyarn: Seehamer, 1997, S. 563–580.

GAUSE, Fritz. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*. Bd. III: *Vom Ersten Weltkrieg bis zum Untergang Königsbergs*. 2. Aufl. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996.

GAUSE, Fritz. Ost- und Westpreußen während des Krieges. In: *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1931, S. 642–655.

GAUSE, Fritz. *Die Russen in Ostpreußen 1914/15*. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1931.

GRAY, William Glen. Charity as Cultural Renewal? German Civil Society and East Prussian Suffering, 1914–1918 [paper given at the German Studies Association Annual Meeting, Kansas City, Missouri, September 2014].

GROß, Gerhard P. Im Schatten des Westens. Die deutsche Kriegführung an der Ostfront bis Ende 1915. In: *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung* (Zeitalter der Weltkriege, Bd. 1). Hg. G. P. Groß. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006, S. 49–64.

HESSE, A[lbert]. *Die Bevölkerung von Ostpreußen*. Jena: Gustav Fischer, 1916.

JUREVIČIŪTĖ, Aušra. *Buvusių karių organizacijos ir jų vaidmuo Lietuvos vidaus politikoje 1923–1940 m. Daktaro disertacija*. Kaunas, 2009.

JUREVIČIŪTĒ, Aušra. Kariuomenės pirmūnų sąjungos įkūrimas ir veikla 1937–1940 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 19, 2007, p. 80–99.

JUREVIČIŪTĒ, Aušra. Karo invalidų organizacijos Lietuvoje 1923–1940 m. *Kauno istorijos metraštis*, t. VIII, 2007, p. 7–54.

KAUFMANN, Erich. Die Okkupationskosten und die Militärrenten des Memelgebietes. Ein Beitrag zur Lehre von der Autonomie und von der Staatensukzession. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1933, Bd. 3, Teil I, S. 297–312.

KHAVKIN, Boris. Russland gegen Deutschland. Die Ostfront des Ersten Weltkrieges in den Jahren 1914 bis 1915. In: *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung* (Zeitalter der Weltkriege, Bd. 1). Hg. G. P. Groß. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006, S. 65–85.

KOSSERT, Andreas. *Ostpreußen: Geschichte und Mythos*. München: Pantheon, 2008.

KOSSERT, Andreas. *Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870–1956* (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 12). Wiesbaden: Harrassowitz, 2001.

KOSSERT, Andreas. „Und drescht ihr nur die Reußen“. Der Erste Weltkrieg in Ostpreußen. In: *Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas* (Osteuropa, 2014, Jg. 64, Hf. 2–4). Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2014, S. 59–72.

KREKELER, Norbert. *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973.

KÜNZEL, Johanna-Eleonore. *Der Wiederaufbau Ostpreussens (1915–1924) als Aufgabe der Wirtschafts- und Finanzpolitik*. Diss. Jena, 1945.

LAWIN, Rudolf. *Die Bevölkerung von Ostpreußen*. Königsberg: Ost-Europa-Verlag, 1930.

LIULEVICIUS, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

ŁACH, Wiesław Bolesław. Działania militarne w Prusach Wschodnich w czasie I wojny światowej. In: *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*. Red. W. Gieszczyński, N. Kasperek. Dąbrówno: Oficyna Retman, 2010, s. 217–251.

ŁACH, Wiesław Bolesław. Społeczeństwo Prus Wschodnich wobec agresji rosyjskiej. In: *Wielka Wojna poza linią frontu*. Red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz. Białystok: Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku, 2013, s. 31–44.

OBERDÖRFER, Lutz. Kriegsschauplatz Ostpreußen: Planungen, Strategien und Annahmen der europäischen Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Beiträge zur Militärgeschichte des Preussenlandes von der Ordenszeit bis zum Zeitalter der Weltkriege* (Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 25). Hg. B. Jähnig. Marburg: Elwert, 2010, S. 233–332.

Die Ostpreußenhilfe im Ersten Weltkrieg, hg. vom Ostpreußischen Landesmuseum Lüneburg zur Ausstellung „Zum Besten der Ostpreußenhilfe“ (23.9.2006–28.1.2007). Husum: Husum, 2006.

OVERMANS, Rüdiger. Kriegsverluste. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Hg. G. Hirschfeld, G. Krumeich, I. Renz in Verbindung mit M. Pöhlmann. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2009, S. 663–666.

PIRONTI, Pierluigi. *Kriegsopfer und Staat. Sozialpolitik für Invaliden, Witwen und Waisen des Ersten Weltkriegs in Deutschland und Italien (1914–1924)* (Italien in der Moderne, Bd. 22). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015.

POHLE, Martin. *Wohnungsnot und Wohnungsbau in Ostpreußen* (Schriften des Instituts für ostdeutsche Wirtschaft an der Universität Königsberg, Hf. 7). Jena: Gustav Fischer, 1919.

PÖHLMANN, Markus. *Kriegsgeschichte und Geschichtspolitik: Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärgeschichtsschreibung 1914–1956* (Krieg in der Geschichte, Bd. 12). Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.

ROBINZONAS, Jokūbas. *Klaipėdos krašto konvencijos komentaras*. T. 1. Kaunas: Spaudos fondas, 1934.

SAFRONOVAS, Vasilijus. *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 20). Wiesbaden: Harrassowitz, 2015.

SAFRONOVAS, Vasilijus. Pirmojo pasaulinio karo atminimas Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje: naujų tyrimų pradžia. *Lituanistica*, t. 61, 2015, nr. 3 (101), p. 149–159.

SALM, Jan. *Ostpreußische Städte im Ersten Weltkrieg. Wiederaufbau und Neuerfindung* (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 46). München: Oldenbourg, 2012.

TAUBER, Joachim. Wild East: German Impressions on Lithuania, 1915–1918. In: *Empires and Nationalisms in the Great War: Interactions in East-Central Europe* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXI), eds. V. Safronovas, Č. Laurinavičius. Klaipėda: Klaipėda University Press, 2015, p. 171–184.

TIEPOLATO, Serena. La deportazione di civili prussiani in Russia (1914–1920). In: *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra. Deportati, profughi, internati* (Biblioteca di storia contemporanea, 19), a cura di B. Bianchi. Milano: Unicopli, 2006, p. 107–125.

TRABA, Robert. Kriegssyndrom in Ostpreußen. Ein Beitrag zum kollektiven Bewußtsein der Weimarer Zeit. In: *Kriegserlebnis und Legendenbildung. Das Bild des „modernen“ Krieges in Literatur, Theater, Photographie und Film* (Krieg und Literatur, III/1997–IV/1998). Bd. 1: *Vor dem Ersten Weltkrieg: der Erste Weltkrieg*. Hg. Th. F. Schneider. Osnabrück: Universitätsverlag Rasch, 1999, S. 399–412.

WATSON, Alexander. “Unheard-of Brutality”: Russian Atrocities against Civilians in East Prussia, 1914–1915. *The Journal of Modern History*, 2014, vol. 86, no. 4, p. 780–825.

WHALEN, Robert Weldon. *Bitter Wounds. German Victims of the Great War, 1914–1939*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 1984.

ŽALYS, Vytautas. *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*. T. 2, dalis 1. Vilnius, 2012.

ŽIUGŽDA, Robertas. Vokietijos ir Lietuvos santykiai 1929–1933 metais. *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. XVIII (2), 1978, p. 12–26.

УРЛАНИС, Б[орис] Ц[езаревич]. *Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование)*. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960.

PRECONDITIONS FOR GIVING PROMINENCE TO THE GREAT WAR IN EAST PRUSSIA AND THE MEMEL TERRITORY: THE LOSS COMPENSATION ISSUE

Summary

VASILIJUS SAFRONOVAS

As generally stated in historiography, after the First World War, the public remembrance of the Great War in the newly established states of East-Central Europe never acquired such forms as in those (particularly Western European) countries whose troops in the war fought against each other. In the present paper, an attempt is made to qualify the statement through the choice of a specific group of population (those who experienced physical and/or material losses) as the research object. The newly emergent states in the post-imperial situation were in no hurry to take over the obligations of the loss compensation to those people that the collapsed empires had taken. The paper argues that in the above mentioned states the fact became an important, even if so far insufficiently evaluated by historians, precondition for giving prominence to the Great War: those who experience losses in the war expect compensation, and when the expectations fail to be met, people are forced to again and again remember the experiences due to which the losses were incurred.

The paper explores the loss compensation practices that the Memel Territory (Klaipėda Region) war victims went through during and after the Great War. It shows that the post-imperial Germany and the post-imperial Lithuania—the two states in whose Governments' fields of interest the Memel Territory population occurred in the interwar period—differently dealt with the issue of what to do with the war legacy of no longer existing states and with the social obligations assumed by them. The first part of the paper shall clarify the scale of the issue, i.e. specify the part of the population to whom it was relevant. In the second and third parts, the efforts of the governmental institutions to manage the problem shall be analysed by separating the periods before and after January 1920, when the Memel Territory under the Versailles Peace Treaty was cut off from Germany and later, in 1923, became part of the Republic of Lithuania. The paper seeks to compare how the expectations of the Memel Territory war victims and their implementation changed before and after the aforementioned political transformations. Therefore, it shall focus not merely on the disclosure of the long negotiations between the Memel Territory, Germany, and the Lithuanian Government that ultimately led the latter to the assumption of obligations. It shall also focus on East Prussia whose part the Memel Territory was before 1920 and with which various kinds of relationships were further maintained even after the separation from Germany. Attention to both the Lithuanian and East Prussian context in the paper enables the author to reveal the special character of the expectations of the Memel Territory war victims in the context of Lithuania and also to consider the war losses compensation issue an additional, so far unnamed by historians, reason which prevented the successful integration of at least part of the region population into the state of Lithuania.

Gauta 2017 m. vasario mėn.
Priimta 2017 m. balandžio mėn.

Vasilijus Safronovas – Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas; Istorijos ir archeologijos katedros profesorius.

Adresas: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Mantos g. 84, Klaipėda LT-92294

El. paštas: safronovas@gmail.com